

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XIX

Neřir Heyeti — Editorial Board

Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XIX

İstanbul - 1999

Sahibi : **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail Özdoğan

Tel: (0212) 518 26 09 Fax : (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu : Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Basıldığı Yer : **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt : **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres : **ENDERUN KİTABEVİ** Büyük Reşitpaşa Cd. Yümnü İş Merkezi No: 46
Beyazıt - İSTANBUL Tel. (0212) 528 63 17 - 528 63 18

OSMANLI TAŞRASINDA BÜROKRATİK MUÂMELÂT: SANCAKBEYİ BELGE VE DEFTERLERİ

Zekâî METE

Osmanlı taşra yönetiminin en büyük idarî birimi olan eyâletlerin başında idareci olarak bulunan beylerbeyilerin "*divân*"ları hakkında, kaynaklarda nisbeten bilgi bulunduğu halde¹, eyâletlerin bir alt idarî birimi olan sancakların yöneticisi durumundaki sancakbeylerinin divânlarına dair bir bilgiye rastlamak zordur². Beylerbeyinin başkanlığında toplanan "*eyâlet divânı*"nda görüşülen

¹ Beylerbeyinin başkanlığındaki bir "*divân*"dan bahseden belge ve eserler için bkz.: Ardahan ve Hasankale "ağa"larının *Erzurum Divânı*'na geldiklerinde, tasaddur meselesinden dolayı aralarında çıkan anlaşmazlık (BA, MD, nr. 21, 122/298. 20 L. 980); Batum beylerbeyliğinin bürokratik muâmelâtını yürütmek için, on *kâtib* ve kırk çavuş yazılması (BA, MD, nr. 47, 80/206-207, sene 990); keza Diyarbekir, Van, Bağdad, Erzurum, Haleb, Basra, Şehrizol, Anadolu, Karaman, Şam, Rum, Zülkadriye, Budun, Temeşvar, Lahsa beylerbeyilikleri *divânı*ndaki defterler (BA, MD, nr. 22, 85/175); Mısır *divânı* (BA, MD, nr. 24, 123/342, 20 Z. 981; BA, MD, nr. 46, 133/265, 10 N. 989); Umum *beylerbeyilik divânları*nda verilen timâr ve zeâmet tezkireleri (BA, MD, nr. 46, 181/374, 11 L. 989); "*Divân-ı Lefkoşe*" (TSMA., E. 5644), "*Divân-ı Eyâlet-i Sivas*" (BA, T.E, ABZ. dos nr. 3/35) vb. belgelerden naklen Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 200; kezâ, "*Budun divânı*" (BA, MD, nr. 22, 130/262, 6 Ra. 981; Budun divânının daha geç tarihli bir kaydı için bkz. İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbita-i Âsitâne" ["Kavânîn-i Osmanî"], TED, sayı 14, İstanbul 1994, s. 32). Genel olarak beylerbeyi divânlarından bahseden eserler için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941; H. İnalçık, "Eyalet". *Eİ²* (İng.), II, 721-724; V. L. Ménage, "Beglerbegi", *Eİ²* (İng.), I, 1159-1160; İpşirli, "Beylerbeyi". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]*, VI, 69-74 ve özellikle bibliyografya.

² Sancakbeyleri ve beylerbeyleri üzerine, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* (İstanbul 1978) isimli kapsamlı bir çalışma yapmış olan Metin Kunt, sözkonusu eserinde -taşra ümerasının görev ve yetkileri, tayinleri, ekonomik durumları, menşeleri vs. gibi hususları incelemiş olmasına rağmen- bu idârecilerin "*divân*"larına dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Bunda, belki, Kunt'un çalışmasının ana hatlarıyla sancak tevcih defterlerine dayanıyor olması ve hâliyle, divân teşkilâtını ortaya koyacak arşiv belgeleri

konularla ilgili alınan kararların ve merkezden gelen emirlerin bazı defterlere kaydedildiği, hattâ bu divânlarda "rûznâme" ve "muhâsebe" türü defterlerin³ tutulduğu da bilinmektedir⁴. Ancak buna rağmen, şimdiye kadar arşivlerde taşra ümerâsının divânlarında tuttukları defterlerle ilgili bir örneğe rastlanamamıştır. Bu konuda sadece, şehzâdelerin sancakbeylikleri esnasında divânlarından sâdır olan hükümlerin toplandığı defterlerden bazıları bilinmektedir⁵. Bu istisnânın haricinde bir misâlin bulunmaması, beylerbeyi ve sancakbeyi divânlarında yürütülen bürokratik muâmelâtın ürünleri olan belge ve defterler hakkında da yeterli derecede bilgi edinilememesine sebep olmuştur. Diğer taraftan, model olarak devletin en yetkili kurulu olan Divân-ı Hümâyun'a⁶ benzeyen eyâlet divânının, beylerbeyinin ikâmet ettiği, eyâletin merkez sancağında bulunması⁷, hâlîyle akla bir soruyu getirmektedir: Merkez sancağın haricinde, devletin en önemli alt idarî ve askerî birimi olan diğer sancaklarda⁸ da, bölge bazındaki idarî ve askerî meselelerin görüşüldüğü divâna benzer bir kuruldun ve dolayısıyla da böyle bir kurumun ürünü olan belge ve defterlerden sözedilebilir mi?

Bu çalışmanın amacını teşkil eden bu sorunun cevabının araştırılmasına geçmeden önce, bir kere daha, beylerbeyi divânlarına sunulan belgelerden bazı-

ile kitabî kaynakların kullanılmamış olması gösterilebilir. Aynı şekilde, Mecdud Mansuroğlu tarafından çok muhtasar bir şekilde kaleme alınmış olan İA'daki "Divan" maddesinde de (bkz. c. III, s. 595-596), Osmanlı dönemine ait zikre değer bilgi bulunmamaktadır.

³ Genel olarak "defter" tâbirinin ihtivâ ettiği mânâ ile, Osmanlı Devleti ve diğer İslâm devletleri bürokrasisinde kullanılmış defter çeşitleri için bkz. Nejat Göyünç, "Defter", *DİA*, IX, 88-90.

⁴ Zülkadriye beylerbeyliğine ait "rûznâme" defterinin, tezkireci yanından alınıp, diğer "defter-i hâkânî" ile birlikte hıfzedilip, defter günlerinde defterler açıldığı zaman kullanılması hakkındaki hüküm için bkz.: BA, MD, nr. 48, 342/1005, 27 S. 991); kezâ, BA, MD, nr. 62, 27/69'dan naklen İpşirli, "Beylerbeyi", s. 73. Bağdad beylerbeyi tarafından merkeze gönderilmesi istenen "hazîne mukâta'at", "ulûfe", "irâd ve masraf" ve "bekâyâ" defterleri için bkz. BA, MD, nr. 30, 196/464, 5 Ra. 985.

⁵ Ancak bu defterler hakkında bugüne kadar sahip olunan yegâne bilgi de, Feridun M. Emecen tarafından yayına hazırlanan bu defterlerin tanıtıldığı bir tebliğden ibârettir (Emecen, "Taşra Bürokrasisinin Kaynakları: Şehzâde Divânı Defterleri", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, 6-7 Haziran 1996, *Bildiriler*; İstanbul 1997, s. 91-100).

⁶ Bu kurum için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984; Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyun*, Ankara 1976; a. mlf, "Divân-ı Hümâyûn", *DİA*, IX, 430-432.

⁷ İpşirli, "Beylerbeyi.", s. 72.

⁸ Sancağın, devletin idarî yapısındaki yeri hakkında bkz. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 15-20; kezâ, İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II, 103-129 isimli çalışmanın Tahir Sünbül tarafından yapılan tercümesi: "Osmanlı Fetih Metodları" (I), *Yeni Forum*, Nisan 1991, c. 12, sayı 263, s. 22; Jean Deny, "Sancak", *İA*, X, 186-189.

larına arşivlerde rastlamanın mümkün olduğunu⁹; ancak, kaynakların sancak-beyi divânları ve buralarda yürütülen muâmelât konusunda yeterince ketum olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Bununla beraber, bazı arşiv kayıtlarında, sancak beylerinin devlet merkezi ve mahallî idarecilerle olan bürokratik ilişkilerine konu olan bir takım belge ve defterlere zımnen temas edildiği görülmektedir.

İşte bu mütevacî çalışmada, bir çok Osmanlı sancağından bir tanesindeki uygulamalar esas alınarak, sözkonusu taşra ümerâsının resmî ilişkilerinin, ürünü olan belge ve defter çeşitlerinin tesbiti ile, bunların diplomatik tahlilleri yapılmaya çalışılacaktır. Ele alınacak idarî birim, güney-batı Anadolu bölgesini ihtivâ eden Menteşe Sancağı'dır. Buraya tayin edilen beyler, stratejik açıdan mühim bir mevkiye bulunan ve denizdeki art alanı ile birlikte ülke toprakları içinde genişçe yer kaplayan bir bölgenin idareciliğini üstleniyorlardı. Bölgenin bu coğrafi özelliğine bağlı olarak, ilâveten yürüttükleri "*sahil muhâfızlığı*" görevi ise, kendilerine "*deryâ beyleri*"ne¹⁰ benzer farklı bir statüyü de kazandırıyordu¹¹. Bu çalışmada sözkonusu bölgenin ele alınmasının, Menteşe sancağının bu farklı konumu dolayısıyla hem görev ve sorumlulukları, hem de statü ve yetkileri açısından diğer sancakbeylerine göre fazladan bazı idarî donanımına sahip olduğu anlaşılan Menteşe beylerinin resmî muâmelâtına konu olan bürokratik malzemelerden, bilhassa "*defter*"lerin çeşitlilik arzemesinin etkili olduğu söylenebilir.

*

İlk önce, hem deniz hem karada söz sahibi olup; geniş bir coğrafi alanda harekât imkânı bulunan Menteşe sancağı yöneticilerinin, bu faaliyetleri esnasında yazdıkları "*mektub*"ların, gönderdikleri "*mühürlü tezkire*"lerin, verdikleri "*temessük*"lerin ve düzenledikleri "*bey defterleri*"nin tesbiti ile; "*arz*"larının, "*ricâ*"larının, "*bildirmeleri*"nin, "*iş'âr*"larının mâhiyet ve kıymetlerinin lâıyıkıyla anlaşılabilmesi için, devlet merkezi ve bölgesel idarecilerle olan ilişkilerindeki bürokratik prosedürün ayrıntılarına inmek gerekecektir.

⁹ Bu tür belgelerden, Bosna beylerbeyi divânına sunulmuş olan ve TSMA, E. nr. 1891/120'de kayıtlı bulunan, seksen altı imzalı bir mahzarın fotokopisi için bkz. İpşirli, "Beylerbeyi", s. 70.

¹⁰ Deniz sancaklarına mutasarrıf idârecileri ifade eden bu statü için bkz. İdris Bostan, "Derya beyi", *DİA*, IX, 200-201.

¹¹ Menteşe beylerinin gemilerinden ve denizlerdeki harekâtlarından bahseden bazı belgeler için bkz. BA, *MD*, nr. 53, 150/439 (27 Ş. 992), 219/627, (992); BA, *MD*, nr. 60, 80/181, 23 Za. 993; BA, *MD*, nr. 69, 197/393, 20 Ra. 1000; BA, *MD*, nr. 70, 53/113, 114, 16 C. 1001; BA, *MD*, nr. 73, 310/693, 13 Z. 999; BA, *KK*, *ruûs* nr. 256, s. 38, gurre-i L. 1014.

Bu durumda, tabîi olarak sancakbeylerinin, sözkonusu resmî münâsebetlerini yürütecek "*divân*"a benzer bir teşkilâta ve bu yapı içinde yer alacak personele ihtiyaçlarının olacağı açıktır. Nitekim, sancakbeylerinin maiyyetleri arasında rastlanan "*divân kâtibi*"¹² ile kale kâtiblerinin¹³ varlığı, bu görüşü destekler mâhiyettedir. Bunların yanında, genel olarak bu yöneticilerin maiyyet erbâbı arasında, kendilerinin bir çok görev ve sorumluluklarını paylaşan ve belli unvânlarla anılan üst seviyeli başka görevliler de bulunmaktadır. Bunların sahip olduğu mevki, merkezî kayıtlarda "*ağa*"¹⁴ tabiriyle ifâde edilmektedir. Mentеше beylerinin maiyyeti hakkında bilgi veren belgelerde, bu unvâna sahip görevlilerden sadece, kaymakam¹⁵, kethudâ¹⁶, bayrakdâr¹⁷ ve subaşılar¹⁸ rastlanmakla birlikte; diğer sancakbeylerinin hizmetinde yer alan voyvoda¹⁹,

¹² Lipova sancağı beyi Şehsuvar Bey'in *divân kâtibi* için bkz. *MD*, nr. 35, 118/303, 29 Ca. 986; kezâ, Sigetvar sancakbeyliğine tayin olunan İbrahim Bey'in *divân kâtibi* ve kâtibin adamları (BA, *MD*, nr. 39, 81/202, 27 L. 987).

¹³ Rodos beyinin maiyyetinde bulunan Rodos kalesi müstahfızları ve azebleri kâtibinin (BA, *KK ruûs*, nr. 251, s. 229, 14 R. 998) de. sözkonusu görevlilerle ilgili resmî kayıtların tutulmasından ve gerekli bürokratik muâmelâtın yürütülmesinden sorumlu olduğu tahmin olunabilir .

¹⁴ "Malatya beyi iken şehîd olan Ferhad Bey'in *ağaları*" arasında, Kethudası, Voyvodası, Kapucubaşısı, Çaşnigirbaşısı, Ulufecibaşısı, Mirahuru sayılmaktadır (BA, *KK*, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979); kezâ, "... sancağı beyi olup fevt olan Hanza Bey'in ... ağalarından ... başısına ..." (BA, *MD*, nr. 25, 1/4, 1 Z. 981); "Avlonya sancağından ma'zâl Kara Ali Bey'in ... altı ağasına ..." (BA, *Aynı defter*, 1/5, 1 Za. 981). Ağa tabirinin ifâde ettiği daha geniş mânâlar için bkz. Faruk Sümer, "Ağa", *DİA*, I, 451-452.

¹⁵ "Menteşe beyi kaymakamı Hasan ..." (BA, *KK*, nr. 116, s. 57, 15 L. 997); "Menteşe beyinin kaymakamı olan zaîm Mustafa ..." (BA, *MD*, nr. 25, 314/2889, 18 B. 982).

¹⁶ Kethudâ Rüstem (BA, *KK ruûs*, nr. 251, s. 152); Kethudâ Turgud (BA, *KK ruûs*, nr. 221, s. 51); Semender Bey'in kethudâsı (BA, *MD*, nr. 46, 170/348); Kethudâ Mustafa (BA, *MD*, nr. 24, 246/654); kezâ, Kethudâ Mustafa (BA, *KK*, nr. 90, s. 233; BA, *KK ruûs*, nr. 234, s. 40); Kethudâ Hasan (BA, *KK ruûs*, nr. 233, s. 4); Kethudâ Cafer (BA, *KK*, nr. 90, s. 92); Kethudâ Mehmed (BA, *A.RSK*, nr. 1461, s. 134); Kethudâ Mustafa ve Mehmed (BA, *MD*, nr. 53, 119/339, 158/462, 464); Mentеше muhassılı Mehmed Paşa'nın kethudâsı (BA, *KK ruûs*, nr. 256, s. 34).

¹⁷ Bayrakdâr Mustafa Abdullah (BA, *KK ruûs*, nr. 227, s. 26, N. 982).

¹⁸ Hasan Bey'in subaşısı (BA, *MD*, nr. 35, 230/575); Semender Bey'in subaşısı (BA, *MD*, nr. 46, 170/348); subaşılar (BA, *MD*, nr. 47, 263/641); Mustafa Bey'in subaşısı (BA, *MD*, nr. 53, 119/339); Murad Bey'in subaşıları (BA, *MZD*, nr. 5, 198/342).

¹⁹ Malatya beyi Ferhad Bey'in Voyvodası Kalender (BA, *KK*, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979).

çavuşbaşı²⁰, kapucubaşı²¹, ulufecibaşı²², kapı kethudâsı²³, çaşnigirbaşı²⁴, mîrâhûr²⁵ gibi değişik statüdeki vazifelilerin bulunduğu görülmektedir. Ülke genelinde, sancakbeyliği kurumunun benzer bir idarî ve bürokratik yapıya sahip olması gerektiği düşünülürse, yukarıda zikredilen görevlilerin, Menteşe beylerinin maiyyetinde de bulunabileceği rahatlıkla ileri sürülebilir. Şu halde, Menteşe sancağı idarecilerinin emrinde, merkezle bir takım yazışmaları yapmak, mahallî idarecilerle irtibatı sağlamak, sipahilerin dirlikleriyle ilgili işlemleri takip etmek ve bu faaliyetler esnasında çeşitli belge ve defterleri düzenlemek maksadıyla, yukarıda bahsedilen görevlilerden bazılarının içinde ver alabileceği, küçük çaplı da olsa bir bürokratik teşkilâtın varlığından sözedilebilir²⁶.

20 Sigetvar beyi İbrahim Bey'in Çavuşbaşı (BA, MD, nr. 39, 81/202); kezâ. Ruha beyinin çavuşu (Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, A.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, Ankara 1993, Ekler kısmı, s. 281.)

21 İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in Kapucubaşı Ahmed (BA, MD, nr. 25, 29/294, 16 N. 981); Malatya beyi Ferhad Bey'in Kapucubaşı Derviş (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979).

22 Peçuy beyi Ferhad Bey'in Ulufecibaşı (BA, MD, nr. 37, 34/357); Malatya beyi Ferhad Bey'in Ulufecibaşı Mehmed (BA, KK, nr. 79, s. 406); Rodos beyi Ahmed Bey'in Ulufecibaşı Murad (BA, A.NŞT, nr. 1064, 12 c. 983); Zengi-âbâd beyi Sinan Bey'in Ulufecibaşı Ömer (BA, KK, nr. 90, s. 106).

23 Çankırı sancakbeyinin İstanbul'daki kapı kethudasına gönderdiği bir kaime için bkz. (Mübahat Ş. Kütükoğlu, "Osmanlı Diplomatîğinde Birbiri Yerine Geçen Belgeler: Arıza-Kaime. Tahrirat-Şukka" ["Arıza-Kaime"], *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994, Bildiriler*, İstanbul 1995, s. 95.

24 Malatya beyi Ferhad Bey'in Çaşnigirbaşı Mahmud (BA, KK, nr. 79, s. 406); İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in çaşnigirlerinden Şah Veled (BA, MD, nr. 25, 29/295).

25 Malatya beyi Ferhad Bey'in Mirâhuru Ali (BA, KK, nr. 79, s. 406); İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in Mirâhuru Behram (BA, MD, nr. 25, 29/294).

26 Bu arada, Menteşe sancağının şehzâdeler tarafından yönetildiği dönemlerde, sancaktaki divân teşkilâtının daha geniş bir bürokratik yapılanma içinde olduğu söylenebilir. Nitekim, Şehzâde Alemşâh'ın Menteşe sancakbeyliği döneminde (Alemşâh'a hitâben gönderilen hükümler için bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm, II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri [Ahkâm Defteri]*, İstanbul 1994, hüküm 30, 112, 201, 210, 244, 280, 281, 315, 340; kezâ, Alemşâh'ın Menteşe'deki hâsları -BA, MAD, nr. 17983, 49, 151, 169), maiyyeti arasında defterdârı (BA, Aynı defter, s. 15, 178) ve nişancı (BA, Aynı defter, s. 19, 83, 157, 261) -ve muhtmelen çukadâr ve çaşnigiri (BA, Aynı defter, s. 171)-tesbit olunabilmektedir.

Devlet merkezinden Menteşe beylerine gönderilen emirler, "hüküm" veya "tezkire" adıyla ilgili defterlere²⁷ kaydediliyordu. Menteşe beyleri tarafından merkeze gönderilen belge ve defterlerin varlığına ise; *Ruûs, Mühimme, Timâr Ahkâm* (tahvîl) gibi defterlerde özet haliyle tesadüf edilmektedir. Bunlar, kaydedildikleri merkezî defterlerde, "mektûb"²⁸, "arz"²⁹, "mühürlü tezkire"³⁰ veya "defter" kelimeleriyle ifade ediliyorlardı³¹.

Menteşe beyleri tarafından gönderilip, merkezdeki defterlere ilgili kalemle-
rin kâtibleri tarafından kaydedilen -defter haricindeki- belgelerin muhtevâsının hemen hemen birbirinin aynı olması, şu sorunun izahını zarurî kılmaktadır: Bu belgelerin merkezdeki kayıtlarda farklı klişelerle yer alması, bunların birbirinden ayrı belgeler olduğunu mu gösterir; yoksa değişik terimlerle ifade

²⁷ Bu emirlerden askerî veya idarî konularda olanların *Mühimme* veya *Timar Ahkâm Defterleri*'ne, malî konularda olanların ise *Maliye Ahkâm Defterleri*'ne (bunların başlıcaları için bkz. BA, MAD, nr. 2775 ve nr. 7534; BA, KK, nr. 61, 62, 63 ve 67) kaydedildiği görülmektedir. Bilhassa 2775 numaralı defterdeki hükümlerin çoğu, Mâliye kaynaklı olduğunu gösteren "... tezkire yazıla ki ..." ibâresiyle başlamaktadır. Ahkâm Defterleri hakkında geniş bilgi için bkz. Şahin-Emecen, *Ahkâm Defteri*, XI-XVI; H. Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *DİA*, I, 551; İ. Bostan, "Kuyûd-ı Mühimmât Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994, Bildiriler*, İstanbul 1995, 143-164.

²⁸ "Menteşe beyi ... mektûb gönderüp" şeklinde kaydedilen belgelerden bazıları için bkz. BA, KK, nr. 92, s. 357; BA, KK ruûs, nr. 213, s. 84; BA, KK, nr. 88, s. 360; BA, KK, nr. 90, s. 33; BA, KK, nr. 91, s. 22; BA, MAD, nr. 17959, s. 77; BA, MD, nr. 19, 35/86; BA, KK ruûs, nr. 251, s. 61, 62, 98; BA, KK, nr. 105, s. 85, 128, 290; BA, KK ruûs, nr. 221, s. 29, 51, 142; BA, AE Kanûnî, nr. 292, s. 144; BA, KK ruûs, nr. 236, s. 270; BA, KK, nr. 89, s. 314; BA, KK ruûs, nr. 237, s. 152; BA, KK ruûs, nr. 227, s. 26; BA, KK, nr. 90, s. 22, 223, 306.

²⁹ Kanûnnâmelerde, beylerbeyilerin merkeze "timâr ve zeâmet" "arz" etme yetkisinden bahsedilmekle birlikte, sancakbeyleri için böyle bir madde görülmemektedir (meselâ bkz. Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanûnnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Mesalesi", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi [TD]*, sayı 33, İstanbul 1982, s. 41). Ancak, buna rağmen, arşiv belgelerinde sancakbeylerinin bu husustaki "arz"larına sıkça rastlanmaktadır: Meselâ, "Menteşe sancağı filân bey arzıyla" şeklinde başlayan belgelerden bazıları: BA, MD, nr. 37, 271/3229; BA, KK ruûs, nr. 234, s. 123; BA, KK ruûs, nr. 251, s. 30, 46, 152, 187, 223, 241, 245, 268; BA, KK ruûs, nr. 253, s. 183; BA, MAD, nr. 17959, s. 10.

³⁰ "Menteşe beyi mühürlü tezkire gönderüp ..." (BA, KK ruûs, nr. 221, s. 22, 136).

³¹ İnalçık, bir timâr icmâl defterindeki "sancakbeyi bitileri"nden de söz etmektedir ki, bu belgeler de muhtemelen, yukarıda zikredilen çeşitten olmalıdır (bkz. *Şâret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987, s. XXI).

edilmeleri, taşradan gelen belgeleri ilgili defterlere kaydeden kâtiblerin tercihlerini mi ifade etmektedir?

Belgelerden sözedeki merkezî kayıtlardaki diplomatik ifadeler incelendiğinde, mesele yeterince netleşmektedir: Defterlerde, sancakbeyinden gelen belgenin "*mektûb*" olarak kaydedildiği kayıtlarda; başta "*Menteşe beyi mektûb gönderüp*" şeklinde bir girişten sonra, konu özetlenip; "*arz etmeğin*"³²; "*ricâ etmeğin*"³³; "*bildirmeğin*"³⁴; "*bildirüp... ricâ etmeğin*"³⁵; "*arz eyledikde*"³⁶; "*ricâsına arz eylemeğin*"³⁷; "*ricâsına arz itmeğin*"³⁸; "*ricâsına arz itdüğü ecilden*"³⁹; "*ricâ itdüğü ecilden*"⁴⁰ gibi kelimelerle ifade edilen bir talep kısmı; son olarak da bu talebin devlet merkezince nasıl karşılandığını gösteren, "*tevcih idesin*", "*mukarrer idesin*", "*mukarrer... itdiresin*", "*...buyuruldu*", "*emr-i şerîf yazılmışdır*", "*ta'yîn olunmuşdur*" şeklindeki ifadeler yer almaktadır.

"*Menteşe beyi arzıyla*" klişesiyle başlayan kayıtlarda da, bu ifadeden sonra yine olay özetleniyor, fakat sancakbeyinin talebi herhangi bir terim ile ifade olunmadan, sadece kaydın sonuna yazılan "*... buyuruldu*" ibâresiyle teklif veya isteğinin yerine getirildiği belirtiliyordu⁴¹.

Merkeze gönderilen belgenin, "*mühürlü tezkire*" olduğunu beyân eden kayıtlar ise, "*Menteşe beyi mühürlü tezkire gönderüp...*" ibâresiyle başlayıp, daha sonra "*bildirmeğin*" veya benzeri ifade ile istek belirtilip, yine "*... buyuruldu*" kelimesiyle son bulmaktadır⁴².

32 BA, MAD, nr. 17959, s. 77; BA, KK, nr. 89, s. 314.

33 BA, KK, nr. 91, s. 22; BA, KK ruûs, nr. 251, s. 98; BA, KK, nr. 105, s. 128.

34 BA, KK, nr. 90, s. 33; BA, KK ruûs, nr. 221, s. 51; BA, KK ruûs, nr. 227, s. 26; BA, KK ruûs, nr. 236, s. 270; BA, AE, Kanûnî, nr. 292, s. 144.

35 BA, KK, nr. 91, s. 22, s. 5.

36 BA, KK, nr. 105, s. 85.

37 BA, Aynı defter, s. 290.

38 BA, KK ruûs, nr. 221, s. 172; BA, KK ruûs, nr. 251, s. 61, 62; BA, KK, nr. 90, s. 22.

39 BA, KK, nr. 88, s. 360.

40 BA, KK ruûs, nr. 221, s. 202.

41 Bu tip kayıtlara daha çok Ruûs defterlerinde rastlanmaktadır.

42 BA, KK ruûs, nr. 221, s. 22, 136.

Görüldüğü üzere, merkezdeki defterlere üç ayrı diplomatik ibâre ile kaydedilmiş bulunan belge çeşitlerinin sadece giriş kısımlarının farklı olduğu, diğer diplomatik özelliklerinin, farklı bir belge türünü çağrıştırmayacak derecede benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, bu belgelerin umumî olarak isimlendirilmesinde "arz", "mektûb" veya "mühürlü tezkire" ibârelerinden hangisi tercih edilecektir? Bu seçimin yapılabilmesi için ise, bu belgelere hangi kıstasa göre bu isimlerin verildiğinin bilinmesi lazımdır.

"Arz"ın tarifi, Osmanlı diplomatiğini konu alan bazı çalışmalarda, "alt makamdan üst makama resmî mahiyette yazılan dilekçeler" olarak yapılmakta⁴³ veya "genellikle askerî-resmî kişilerin dilekçesi için yalnızca arz kelimesi..." kullanılır⁴⁴ şeklinde ifade edilmektedir⁴⁵. Yine diplomatikle ilgili araştırmaların bazılarında ise, "arz", tarifi yapılmadan kullanılmıştır⁴⁶. Bu incelemelerde, diğer belge türlerinden bazıları için yapılan isimlendirme çalışması⁴⁷, "arz" için yapılmamıştır. Yani, "arz" denilen belge türüne, neye göre bu adın verildiği izâh edilmemektedir.

Bununla beraber, Mentеше beyleri tarafından Divân-ı Hümâyun'a gönderilip, merkezî kayıtlara "filân bey arz gönderüp"⁴⁸ veya "falan bey arzıyla"⁴⁹

⁴³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Arz", *DİA*, III, 440; kezâ, aynı mâhiyetteki tarifler için bkz. Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Diplomatiği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivinde Bulunan Belgelerin İlmî ve Hukukî Değerleri Hakkında Düşünceler", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan- 2 Mayıs 1986, Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 68; Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 301.

⁴⁴ Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-i hâl ve Arz-ı Mahzar'lar" ["Şikâyet Hakkı"], *Osmanlı Araştırmaları [OA]*, VII-VIII, İstanbul 1988, s. 35.

⁴⁵ Diğer taraftan, "arz"ın "arz-ı hâl" ile aynı mânâda kullanıldığı da kaydedilmektedir (Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 301; kezâ, "arz/arzuhal" ortak kullanımı için bkz. a. mlf, "Diplomatik" (Osmanlılarda Diplomatik kısmı), *DİA*, IX, 366.

⁴⁶ İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelat", *OA*, I, İstanbul 1980, 1-14; a. mlf., "Şikâyet Hakkı", s. 41; Nejat Göyünç, "Timar Tevcihleri Hakkında", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri, 30-31 Mayıs 1994, Bildiriler*, İstanbul 1995, 67-74; Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 301, 308-309; Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Taşra ile Merkez Arasındaki Bürokratik İşleyiş Hakkında Bazı Bilgiler (XVII ve XVIII. Yüzyıllar)", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri, 30-31 Mayıs 1994, Bildiriler*, İstanbul 1995, 31-42.

⁴⁷ Bkz. Kütükoğlu, "Arıza-Kaime". Bu çalışmada, sözkonusu belge türleri, belge metninde veya belgedeki derkenârlarda geçen bazı ifâdeler kullanılarak isimlendirilmektedir.

⁴⁸ "Galibolu kadısına ve Boğazhisar dizdârlarına hüküm, Mentеше beyi Hüsam Bey ve Rodos kadısı arz gönderüp..." (BA, MD, nr. 55, 110/202); kezâ, "Galata emînine tezkire,

şeklinde geçen belge türünün, merkezce "arz" olarak onaylandığı söylenebilir⁵⁰. Hattâ, Osmanlı defter bürokrasisinin henüz yeni şekillenmeye başladığı dönemlere ait bir ahkâm defterinde rastlanan iki kayıt⁵¹, bu tür belgelerin isimlendirilmesinde çok kıymetdâr bir mâhiyet arzederler. Nitekim bu hükümlerde, taşradan gelen bu tür belgeler için "arz-nâme" tâbiri kullanılmaktadır. İki kısımdan teşekkül eden bu ibâre tahlil edildiğinde, "arz" kısmının, ilgili konudaki dilek-temennî veya teklifi ifâde ettiği; "nâme" tarafının ise, sözkonusu talebin kağıda dökülmüş halini, yani açıkça, şifahî bir merâmın belgeye dönüşümünü gösterdiği anlaşılmaktadır. Şu halde, "arz" kelimesi ile ifâde edilen belge türünün bu adı almasında, belgeye konu olan meselenin ilgili makama bildirilmesi maksadıyla, lûgat mânâsına da uygun olarak kullanılan "arz-t..." şeklinde başlayan bir giriş klişesinin etkisi olduğu ileri sürülebilir.

Bunların yanında bazı çalışmalarda, "arz", sancakbeylerinin merkeze gönderdikleri bazı belgeler için de sıklıkla kullanılan "mektûb" ibâresiyle müterâdif olarak kullanılmıştır. Nitekim; "kadı doğrudan doğruya bir şikâyet konusu için mektub veya arz gönderebilir"⁵², "kadı mektubu veya arzile bildirilen şikâyetler"⁵³, "bu arz, kadı tarafından mektup şeklinde yazılmış olup"⁵⁴ şeklindeki ifâdeler, diplomatik araştırmacıları tarafından bu belge türünün ismi için yapılacak tercihteki sıkıntıları göstermektedir⁵⁵. Nihâyet, timâr tayiniyle ilgili

hâliyâ Menteşe sancağı beyi arz gönderüp..." (BA, MAD, nr. 2775, s. 628); "*Şam beylerbeyisine ve Şam kadısına hüküm yazıla ki, hâliyâ kapuma arz gönderüp...*" (BA, MAD, nr. 2775, s. 410, 973). Dikkat edilirse, buradaki ibâreler "arz idüp" şeklinde değildir. Yani "arz" kelimesi, lûgat mânâsı ötesinde bir belge türü olarak kullanılmış gibi gözükmektedir.

⁴⁹ Bunlardan bazıları için bkz. BA, *KK ruûs*, nr. 236, s. 270; BA, *KK ruûs*, nr. 251, s. 223; BA, *KK ruûs*, nr. 253, s. 183; BA, *MZD*, nr. 4, s. 50; BA, *Timâr Rûznâmçe Defteri [TRD]*, nr. 129, s. 836; BA, *TRD*, nr. 142, Menteşe cüzü.

⁵⁰ Ayrıca, yukarıdaki tariflere de uygun olarak, bir kadının merkeze gönderdiği resmî belgenin "arz" olarak kabul edildiğini gösteren bir kayıt için bkz. "*Urla kadısının arzıdır. Piyâle Paşa voyvodasından şikâyet eder*" (BA, MD, nr. 27, 1/16, 12 L. 983).

⁵¹ "Arz" türü belgelerin isim menşecini göstermesi bakımından büyük önem taşıyan bu kayıtlar için bkz. Şahin-Emecen, *Ahkâm Defteri*, hüküm nr. 165, 312.

⁵² İnalçık, "Şikâyet Hakkı", s. 35.

⁵³ "Aynı makale", s. 36.

⁵⁴ "Aynı makale", s. 37.

⁵⁵ "Arz"la "mektûb" arasında ayırım gözetmeden yapılan bir kullanım için ayrıca bk. Oğuzoğlu, "Aynı tebliğ", s. 32. Bazı durumlarda birbiri yerine kullanıldığı anlaşılan "arz",

bir *Ruûs* kaydında rastlanan "*arz*"-"*mektûb*" ortak-kullanımı, bu tereddütün tarihî boyutunu da açıkça ortaya koymaktadır⁵⁶.

Öte yandan, "*arz*"-"*mektûb*" arasında yaşanan karışıklığa, "*mektûb*"-"*buyuruldu*" ikilisinde de rastlanmaktadır. Nitekim, TSMA *Evrak* tasnifinde, belge metni içinde "*mektûb*" olarak zikredilen evrak türleri, "*buyuruldu*" olarak kaydedilmiştir⁵⁷. Aynı şekilde, Mentеше beyleri tarafından İstanbul'a gönderilip, merkezî kayıtlara geçen belgelerin çoğu için, daha geniş bir mânâyı ifade ettiği anlaşılan "*mektûb*" ibâresinin kullanıldığı görülmektedir⁵⁸. Bu arada, "*mektub*" türü hakkında bilgi veren çalışmalardaki örnekler arasında⁵⁹, taşradan gelen bu tür belgelere yer verilmediğini de söylemek gerekir.

Yine taşradan gönderilip, merkezdeki kayıtlara "*mühürlü tezkire*" ibâresiyle işlenmiş olan belge türleri hakkında da, diplomatik çalışmalarında yeterli izâh yoktur⁶⁰. Fakat biraz yukarıda, "*mühürlü tezkire*"lerin muhtevâ ve diplomatik yapılarının, "*arz*" veya "*mektûb*"la hemen hemen aynı olduğu vurgulanmıştı. Filhakîka, arşivlerde rastlanan ve diplomatik özellikleri sebebiyle "*arz*" türü belgelerden kabul edilmesi gereken bazı belgelerdeki derkenârlarda, bu belgelerin

"*mektûb*", "*arz-ı hal*" gibi belgeleri, kimlerin, hangi makama sunabilecekleri hakkında bkz. H. G. Majer, *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*, c. 1, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984.

⁵⁶ "*Menteşe sancağibeyi mektûbuyla i'lâm edüp ... arz mâcebince ...*" Mustafa isimli dirlik sahibine verilen timâr için bkz. BA, *KK ruûs*, nr. 251, s. 174, 3 Z. 997.

⁵⁷ M. Kütükoğlu, TSMA'de Uzunçarşılı başkanlığında yürütülen tasnif çalışmalarında, içinde "*mektub*" tabiri geçmesine rağmen, XVI. yüzyıldaki beylerbeyi emirlerinin "*buyuruldu*" olarak kabul edildiğini örnekleriyle göstermektedir (bkz. *Diplomatik*, s. 200, n. 8.)

⁵⁸ Mentеше beyleri tarafından merkeze gönderilen "*mektûb*" türü belgelerden birinin farklı bir özelliği vardı: Gazanfer Bey, Kıbrıs seferi esnasında Rodos'ta muhafazada iken, İspanya kaptanının Rodos'daki metropolite hitâben yazdığı evrakı ele geçirip, aynen İstanbul'a göndermişti. Bu belgenin de, merkezî kayıtlara "*mektûb*" olarak geçtiği görülmektedir (BA, *MD*, nr. 19, 35/86, 14 M. 980). Diğer taraftan, mezkûr Gazanfer Bey'in mütekaid olarak vefat etmesiyle, adamlarından dört tanesine timar tevcih edilmesi için, oğlunun merkeze gönderdiği belge de kayıtlarda "*mühürlü mektûb*" olarak yer almıştır (BA, *KK ruûs*, nr. 236, s. 248, 14 M. 988). Buradan mektub türü belgelerin, bazen mühürlü, bazen mühürsüz -belki sadece imzalı- olarak gönderildiği veya bu belgeleri ilgili defterlere kaydeden kâtiblerin böyle bir ibâreyi tercih ettikleri söylenebilir.

⁵⁹ "*Mektûb*" denilen belge türünün, zengin arşiv kaynağına dayalı çeşitli tarif ve örnekleri için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 221-229; bilhassa konumuz açısından, alt makamdaki üst makama yazılan mektûblar için bkz. s. 222-223.

⁶⁰ Bkz. yukarıda adı geçen incelemeler.

aynı zamanda "*mühürlü tezkire*"ler olduğunu imâ eden şehirler bulunulmaktadır⁶¹. Bu durumda, "*arz*" ın, "*mektûb*" tan sonra "*mühürlü tezkire*" ile de müterâdif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Buraya kadar yapılan tahlillerin neticesi olarak; Menteşe beylerinin devlet merkezine gönderip, buradaki defterlere "*arz*", "*mektûb*" veya "*mühürlü tezkire*" ibâreleriyle üç farklı şekilde kaydedilmiş olan belgelerin hepsinin aynı tür belgeler olduğu⁶²; birbiri yerine kullanılmalarının ise, XVI. asırda Osmanlı bürokrasisinde diplomatik kaidelerin henüz tam mânâsıyla yerleşmemiş olması ve sözkonusu belgeleri defterlere kaydeden kâtiblerin tâbi oldukları herhangi ciddi bir diplomatik kuralın da bulunmaması sebebiyle, bu farklı yazılışın büyük ihtimalle kâtiblerin insiyatifinden⁶³ kaynaklandığı söylenebilir.

Bir taşra bölgesinin yöneticilerine ait muhtelif belgelerin diplomatik tedkikinden sonra, çalışmanın asıl ağırlık noktasını oluşturan ve hakkında hemen hemen hiç bir bilgi bulunmayan, Osmanlı taşra bürokrasisinin mühim

61 Meselâ, Ser-mimârân-ı Hâssa Hüseyin'in, "*Varsaki nâm zimmî*"nin, Manisa'daki Turgudlu kasabasına mimâr tayin edilmesi için yazdığı belge "*dergâh-ı felek-medâr, arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki*" şeklindeki giriş ifâdesi ile başlamakta, ancak, belge üzerine çıkarılan ve Varsaki'den önce mimar olan Mihal'in H. 1106 tarihli tayinini gösteren derkenâr kaydında ise, mezkûr Mihal'in, o zaman Ser-mi'mârân-ı Hâssa olan İsmail tarafından verilen "*mühürlü tezkire mücebince*" mimar tayin edilip berât-ı şerif verildiği kaydedilmektedir (BA, A.RSK, ds. 206, vs. 30, 14 M. 1111). Mihal'in tayini için verilen "*mühürlü tezkire*" de muhtemelen, yine "*arz-ı*" lafzı ile başlayan bir belgeyi ifâde ediyor olmalıdır. Dolayısıyla, burada "*arz-ı*" ifadesi ile başlayan ve genelde bu sebeple, diplomatika çalışmalarındaki tasniflere göre "*arz*" türü belgeler arasında değerlendirilmesi gereken belgenin, resmî literatürde "*mühürlü tezkire*" olarak kabul ve zikredildiği görülmektedir (Araştırma dönemimizden bir yüzyıl sonrasına ait bu belgeden bizi haberdâr eden sayın Dr. Erhan Afyoncu'ya teşekkür ederim).

62 Hattâ, "*mektûb*"un her iki ibâre ile kaydedilmiş belge türünü de kapsadığı ve genel olarak, "*yazılmış herhangi bir kağıd*"ı ifâde ettiği de söylenebilir (meselâ, "*kâğıd*"ın, bir belge türü olmaktan ziyâde, sadece üst makâma hitâben yazılmış vesikalar olduğunu gösteren misâller için bkz. İpşirli, *Târih-i Selânikî*, indeks (kâğıd)).

63 Nitekim, kâtiblerin bazı bilgileri defterlere geçirmeleri esnâsında, tamamen şahsî tasarruflarını kullanmalarının bâriz bir misâli de, Manisa'da yaşayan Yahudilerin isimlerinin XVI. yüzyıl tahrir defterlerine kaydedilişinde görülmektedir (bkz. F. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat, Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997, s. 55-57). Emecen, burada tahrir kâtibinin, Yahudi isimlerini "*tamamen alışıldık imlâ*" ile yazdığını ve bu durumun kâtibin "*tasarrufu ve insiyatifi*" olduğunu ifâde etmektedir.

malzemelerinden olan defterler hakkında incelemeye geçilebilir. Eldeki kayıtlardan, Menteşe sancakbeylerinin merkezle ve mahallî idarecilerle giriştikleri resmî ilişkilere konu olan evrak türlerinden birinin de, muhtelif konularda düzenlenen defterler olduğu anlaşılıyor. Şu ana kadar, belgelerden, Menteşe beyleri tarafından düzenlenip devlet merkezine ve diğer ilgililere gönderildiği anlaşılan yedi defter çeşidini tesbit edebildik: Bunları şöyle isimlendirmek mümkündür:

- 1- *Sefer yoklama defterleri*
- 2- *Yararlık veya yoldaşlık defterleri*
- 3- *Sancak muhâfaza defterleri*
- 4- *Cenkci (deryâ muhâfız) defterleri*
- 5- *Cülâs terakkî defterleri*
- 6- *Esir defterleri*
- 7- *Mücrim esâmî defterleri*

Ayrıca, herhangi bir belge vasıtasıyla haber alamadığımız, ancak istidlâl yoluyla sancakbeyleri cânibinden düzenlendiklerini tahmin ettiğimiz son bir defter çeşidini de listeye eklemeyi uygun görüyoruz:

- 8- *Ekâbir (hizmet) defteri.*

Bunlardan ilk dört tanesi, Menteşe sancakbeylerinin görev ve yetkileriyle bağlantılı olarak dâimî veya zarûrî sûrette tanzim ettikleri defterlerdi. Diğerlerinin ise, zuhûr eden şartların icâbına göre hazırlandığı söylenebilir. Defterlerin diplomatik özelliklerinin ayrıntılarına inmeden önce, bunların düzenleniş sebepleri üzerinde durmak gerekir:

Menteşe sancağı yöneticileri, sefer öncesi veya sefer esnasında, maiyyetinde bulunanları "*yoklama defterleri*"ne kaydedip, birer sûretini merkeze gönderiyorlardı. Sipahilerin yoklanması husûsundaki umûmî emrin muhâtabı, Menteşe beyinin bir üst âmiri olan Anadolu beylerbeyi idi⁶⁴. Beylerbeyinin de, geniş kapsamlı bir görev olan yoklama işini, emrindeki sancakbeylerine havale

⁶⁴ "Anadolu beylerbeyisine hüküm, bi'l-fi'il senin yanında mevcûd bulunan zü'amâ ve erbâb-ı timârı yoklayıp, yoklanmada mevcûd bulunmayan ..." (BA, MD, nr. 35, 351/892, 9 N. 986).

ettiği anlaşılıyor⁶⁵. Nitekim, 932 (1525-1526) senesindeki doğu seferi esnasında Tebriz muhâfazasında bulunan sipahilerden, Menteşe sancağına tâbi olanların yoklamasını Menteşe beyinin yaptığı, "*defter-i mîrlivâ*"nın varlığından anlaşılmaktadır⁶⁶. Aynı şekilde, Aydın sancağında sipahi olan Ali'nin timarı, "*sancağın Tuna'ya ta'yîn olunup, sen varmadın*" şeklindeki bir iddiâyla elinden alınmış, o da "*Kıbrıs'da Menteşe beyi Gazanfer Bey ile hizmete ta'yîn*" olduğunu ispat için seferde düzenlenen yoklama defterine müracaat edilmesini istemişti. Bunun üzerine "*südde-i sa'âdetde olan yoklama defterlerine nazar olundukda*" sipahi Ali'nin mevcûd olduğu görülmüş ve timarı mukarrer olması için Anadolu beylerbeyine hüküm yazılmıştı⁶⁷.

Diğer taraftan, Menteşe beyleri, sancak sipahileri sefere giderken, bölgenin muhâfazası için bırakılan sipahilerin de bir defterini hazırlamak zorunda idi⁶⁸. Bu uygulama, sipahilerin seferdeki yoklamada bulunmadıkları için, timarlarının "*âhara*" verilmesini önlemek için de gerekli idi. Bu defterleri, bir nevi, *sancak-ıçi yoklama defteri* olarak da kabul etmek mümkündür. Çünkü bu defterler de, sefer yoklama defterleri gibi, tanzim edildikten sonra merkeze gönderiliyor⁶⁹, sipahinin timarının elinden alınması gibi bir şikâyetle ise, yine

⁶⁵ Anadolu beylerbeyisine yazılan 12 C. 979 tarihli bir hükümde, sefere katılıp yoklamalarda "*mevcûd*" olduğunu iddia eden bir sipahinin durumunu, "*beyinden ve alaybeyisinden teftiş*" etmesi istenmektedir (BA, KK, nr. 79, s. 311). Burada, muhtemelen sancakbeyi nezdinde bulunan yoklama defteri sûretine mürâcaat sözkonusu ediliyor olmalıdır.

⁶⁶ "*Defter-i oldur ki, Tebriz muhâfazasıçün ... gelen sipâhiler bunlardır, emr-i âlî mücebince alıkonuldu ...*"; "*Livâ-i Menteşe ... der-hidmet-i Ayas Paşa ... ber-müceb-i defter-i mîrlivâ*"; "... geçen sene de mevcûd, *defter-i mîrlivâ*"; (BA, TD, nr. 245, s. 23, 25-26, gurre-i S. 932).

⁶⁷ BA, KK, nr. 79, s. 410, 10 Ş. 979; keza, yoklamada bulunmayan bir sipahiyi Menteşe sancakbeyinin, "*müteferrika ve çavuşdan ve zü'amâ ve erbâb-ı timârdan nice kimesnelerin şehâdetiyle*" merkeze "*mektûbuyla i'lâm*" etmesi için bkz. BA, KK ruûs, nr. 251, s. 174, 3 Z. 997.

⁶⁸ Menteşe beyine, 10 S. 985 tarihli bir hükümle, sancak muhafazası için 30 nefer sipahinin bırakılıp *defterinin yapılması*, diğerlerinin ise donanmaya girmek için hazırlanmaları isteniyordu (BA, MD, nr. 30, 80/189); aynı şekilde, Anadolu vilâyeti sancaklarından Hüdâvendigâr, Hamid, Kastamonu, Bolu, Kangırı ve Teke'den 40'ar, diğer sancaklardan 30 sipahinin sancak muhâfazası için bırakılıp, *defterlerinin hazırlanması* hususunda bkz. BA, MD, nr. 71, 138/273, 13 S. 1002.

⁶⁹ "*Menteşe sancağı beyi Hasan Bey mühürlü defter gönderüp, emr-i şerîfle mezbûrlar kendü ile bile sancak muhâfazasında kaldıkların bildirmeğün ...*" (BA, KK, nr. 90, s. 24, 23 Za. 986); "*Menteşe beyi Hasan Bey gönderdüğü defterdir, muhâfazada kalan sipâhilerdir ...*"

yoklama defterlerinde olduğu gibi bu defterlere bakılıp mesele hallediliyordu. Defter merkeze gönderildikten sonra, muhafazada kalan sipahilerin timarlarına zarar gelmemesi maksadıyla, bu durum her sipahi için ayrı ayrı "*ahkâm-ı şerîfe*" ile belgeleniyordu⁷⁰. Ayrıca, Anadolu beylerbeyi de durumdan bir "*müstakil emr-i şerîf*"le haberdar edilip⁷¹, sipahinin timarına "*bu def'a vâki' olan sefer-i hümayûna gelmedi deyü kimesneyi dahl*" ettirmemesi isteniyor ve nezdinde bulunan yoklama defterlerine⁷² de, sipahinin durumunu "*ol vechile kayd ve işaret*" ettirmesi isteniyordu⁷³.

Sancakbeyleri tarafından düzenlenen ve *yararlık veya yoldaşlık defterleri* olarak adlandırılabilir⁷⁴ defterleri ise, birer iltimâs defteri olarak da kabul etmek mümkündür. Çünkü sancakbeylerinin bu defterleri hazırlayıp devlet merkezine göndermelerinden maksat; herhangi bir zorunluluktan öte, emrinde bulunup kendisine çeşitli husûslarda yardımda bulunanları, hükûmete haber verip birer görev veya terakkî alabilmelerini sağlamaktan ibaretti. Nitekim,

(BA, KK, Aynı defter, s. 282, 27 Ra. 987); kezâ, hazırlanan bu defterlerin "*mufassal birer sâurelerinin*" İstanbul'a gönderilmesini âmir, Anadolu beylerbeyine hitâben yazılan 13 S. 1002 tarihli hüküm: BA, MD, nr. 71, 138/273.

⁷⁰ "*Menteşe beyi Hasan Bey gönderdiği defterdir ... zikr olunan kırk sekiz nefer kimesne, bey defteri mücebince muhâfazada olunmak için ahkâm-ı şerîfe yazılmıştır*" (BA, KK, nr. 90, s. 282, 27 Ra. 987).

⁷¹ Meselâ, Mentese beyi Hasan Bey, kendisiyle sancak muhafazasında kalan 51 sipahinin defterini İstanbul'a gönderdiğinde, merkezden, bu sipahilerin "*timârlarına kimesne dahl eylemeye deyü*" beylerbeyine 23 Za. 986 tarihli bir "*müstakil emr-i şerîf*" yazılmıştı (BA, KK, nr. 90, s. 24).

⁷² Yukarıdaki hükümlerden, açık olarak bu defterlerin İstanbul'a bizzat ilgili sancakbeyi tarafından gönderildiği anlaşılıyorsa da, bazı kayıtlarda, bu tip defterlerin beylerbeyleri tarafından da gönderildiği zikredilmektedir. Meselâ, "*Anadolu beylerbeyisinden*" geldiği kaydedilen ve "*vilâyet-i Anadolu hıfzı için Sis sancağı beyi Şah Veli Bey yanında ta'yin olunan bin ve binden eksik timârı olan sipâhilerin defteridir*" diye haber verilen defter (BA, TD, nr. 245, s. 1, 7 S. 945), muhtemelen, bizzat mezkûr sancakbeyinin muhâfaza için ayırıp kaydettiği sipâhilerin defteri olmalıdır. Ancak böyle bir defterin Anadolu beylerbeyinin yanında bulunması ve onun tarafından merkeze gönderildiğinin kaydedilmesi ise, bürokratik prosedür açısından düşündürücüdür.

⁷³ Anadolu beylerbeyine 9 Ra. 987 tarihli hüküm: BA, KK, nr. 90, s. 233.

⁷⁴ Mentese beyi Mustafa Bey'in "*yararlık defteri*" (BA, TRD, nr. 155, s. 424, evâil-i L. 991).

"harâmi ele getüren"⁷⁵, "suhte tâifesi ele getirüp haklarından" gelen⁷⁶, "ehl-i fesâd suhteler muhârebesinde yoldaşlık"ta bulunan⁷⁷, "suhteleri ele getürmekde yoldaşlık" eden⁷⁸, "yarar olup, sefer-i hümayûnda hizmet"te olan⁷⁹, "kal'a muhârebesinde yoldaşlık" eden⁸⁰, "şark seferinde ılgarlarda bile" olanlar⁸¹ bu defterlere kaydedilip, "hallerine göre ibtidâ ve terakkî ve sâir dirlik" için devlet merkezine arzedilmeyi hak ediyorlardı. Fakat, nâdire de olsa, bu yararlık defterlerinin tanziminin, doğrudan hükûmet tarafından istendiği de olmaktadır⁸².

Listedeki diğer bir defter olan "cenkci" defterlerinin ise, tamamen Menteşe sancağının coğrafi konumunun bir ürünü olduğu anlaşılıyor. Menteşe beyi, sahillerin korunması maksadıyla teşkil edilen deniz birliğindeki kadırgalara, sancak sipahilerinden verilen "cenkci"leri de "defter idüp", "hidmet iden ve itmeyen kimler idüğü ma'lûm" olması için merkeze gönderiyordu. Ayrıca, kadırgalara Menteşe'den verilmesi "mutâd" hale gelen muhafızların defterlerinin bir sûreti Rodos beyine de gönderilmekteydi. Bu tip defterlere aşağıda Rodos beyi ile olan bürokratik muâmelât bahsinde ayrıca temas edilecektir.

Esir defterlerini de, Menteşe sancakbeylerinin sıra-dışı cereyan eden bir hadise sebebiyle düzenledikleri defterlerden kabul etmek gerekir. Adından da

⁷⁵ "Menteşe beyinin defteridir, Menteşe beyi Hasan mektûb ve defter gönderüp, mezkûrlar için ... Kadı Hanza ve Kar Halil dümekle ma'rûf harâmileri ele getürmüşlerdir deyü bildirmeğin ..." (BA, KK, nr. 90, s. 148, 27 M. 987); kezâ, aynı olayın başka bir defterdeki kaydı için bkz. BA, KK, ruûs nr. 234, s. 40, 23 M. 987.

⁷⁶ BA, KK, ruûs nr. 246, s. 84, 16 Za. 993.

⁷⁷ BA, KK, ruûs nr. 233, s. 4, 13 Ra. 986.

⁷⁸ BA, KK, nr. 88, s. 360, 20 B. 985; BA, A.RSK, nr. 1461, s. 134, 28 Ca. 985.

⁷⁹ BA, KK, ruûs nr. 237, s. 200, 11 L. 988.

⁸⁰ BA, KK, nr. 88, s. 108, 21 R. 985.

⁸¹ BA, KK, nr. 91, s. 22, 5 S. 988.

⁸² Sabık Anadolu beylerbeyi olup, ber-vech-i arpalık Menteşe sancağına mutasarrıf olan Mehmed Paşa'ya gönderilen 10 R. 1013 tarihli bir hükümde, "ol câniblerde tahsîl-i mâl-ı mîrîde ve def-i eşkiyâda ve terfîh-i re'âyâ ve berâyâda sarf-ı maddâr idüp gereği gibi hidmetde bulunduğu" sebebiyle, kendisiyle birlikte "hidmetde ve yoldaşlıkta bulunan yarar yiğitlere hallerine ibtidâ ve terakkî ve sâir dirlik" tevcih etmek için bu gibi olanları arzylemesi istenmekteydi (BA, KK, nr. 70, s. 26). Bu istisnâ, belki, M. Kunt'un da temas ettiği (*Sancaktan Eyâlete*, s. 100-101), kapı masraflarının ümerâyaya fazla yük olmaması için bazı maiyyet erbâbına devlet tarafından yapılan dirlik tahsisi uygulamasının açık bir misâli olarak kabul edilebilir.

anlaşılacağı üzere, bunlar herhangi bir suretle ele geçirilen esirlerle ilgili bilgileri hâvi defterlerdir. Şimdiye kadar böyle bir defterden bahseden, sadece bir belgeye tesadüf edebildik. Sâbık Menteşe sancakbeyi Hüsrev Bey'in İstanbul'a getirdiği belirtilen bu defterin, "*harâc-güzâr*" tebea olduğu iddia edilen üç esirin "*ıtlâk*" edilmesi sebebiyle kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır⁸³. Fakat belgede, Menteşe beyinin bu esirleri hangi sûretle elde ettiği belirtilmemektedir. Hüsrev Bey, bunları, derya seferindeki bir harekât esnasında tutsak etmiş olabileceği gibi, İstanbul'a götürmek üzere kendisine Kaptan Paşa veya diğer deniz ümerâsı tarafından verilmiş de olabilir.

Menteşe beylerinin ârizî bir durum icabı düzenlemek mecbûriyetinde buldukları defterlerden biri de *cülûs terakkî defterleri*ydî. Böyle bir defterin varlığından, Menteşe sancağında zeâmeti olup Rumeli beylerbeyinin hizmetinde olan Ahmed Kethudâ'nın, sancakbeyi kendisini sözkonusu deftere kaydetmediği için, "*terakkîye müyesser*" olamadığından şikayet etmesi sebebiyle haberdar oluyoruz⁸⁴. Anlaşıldığı kadarıyla "*cülûs-ı hümayûn vâki' oldukda*", umûmî bir *cülûs terakkîsi* alabilmeleri için, sancaktaki dirlik sahiplerinin hepsinin kaydedildiği bir defter hazırlanıyordu⁸⁵. Bu defterin bir sureti muhtemelen yine merkeze gönderiliyor ve defterdeki kayıtlara göre, her dirlik sahibine terakkî hükmü veriliyordu. Nitekim, yukarıda zikredilen Ahmed Kethudâ'nın müracaatı üzerine, kendisinin de "*deftere kayd olunup, cülûs-ı hümayûn terakkîsi*" verilmesi için bir hüküm yazılmıştı⁸⁶.

Menteşe beylerinin devlet merkeziyle olan ilişkilerine konu olan bir diğer defter çeşidi ise, adalar muhafazası için tayin olunan kadırgalarda kürek çeken mücrimlerin nafakalarının temini için hazırladıkları "*esâmî defteri*"dir⁸⁷.

83 "*Sâbık Menteşe beyi olan Hüsrev Bey getürdüğü defterde mestûr olan esirlerden ... Mihâl nâm esîr ve ... Miras nâm esîr ve ... Yani nâm esîr defterde görölüp ... ıtlâk olunup bir hükm buyuruldu, kimesne dahl eylemeye*" (BA, KK, ruûs nr. 216/A, s. 23, 3 N. 964).

84 BA, KK, ruûs nr. 229, s. 211, 13 R. 983.

85 Temeşvar beylerbeyine (BA, MD, nr. 27, 86/213, 8 Ş. 983) ve Kıbrıs beylerbeyine (BA, MD, nr. 30, 250/586, 19 Ra. 985) gönderilen hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla, *cülûs terakkî defterleri* merkezin isteğiyle düzenleniyordu.

86 aynı yer.

87 Menteşe sancakbeyine yazılan 22 Receb 973 tarihli hüküm: BA, MAD, nr. 2775, s. 939. Adalar ve sahillerin korunması için tayin olunup, Rodos beyi emrinde bulunan gemilere Menteşe'den verilen mücrimler için bkz. BA, MD, nr. 35, 323/822. Ayrıca, Osmanlı

Sancakbeyinin "*dergâh-ı mu'allâya gönderdiği*" defterde, iki kadırgadaki mücrimlerden yirmi dokuzu için "*girîhte işâreti*" bulunması, devletin bu meseleyi ciddî derecede soruşturmasına sebep olmuştu. Mentеше sancakbeyine gönderilen hükümde, mücrimlerin "*ne zamanda ve ne sebeble... ve ne mahalde... ve ne tarîkle*" kaçtıklarının araştırılması, "*girîhteliklerine kimler sebep olmuşlar*" ise buldurulmaları istenmekte idi⁸⁸.

Varlığına belgelerde herhangi bir sûrette tesadüf edemediğimiz, ama Mentеше sancakbeylerinin düzenlediklerini tahmin ettiğimiz son defter çeşidi ise, *ekâbir (hizmet) defteri* olarak da adlandırılabilir defterlerdir. Beylerbeyi ve sancakbeylerinin maiyyetinde "*kapu halkı*" olarak pek çok kimsenin bulunduğu bilinmektedir. Mentеше beyleri de, işlerini lâyıkiyla yürütebilmek için belirli görevleri olan şahısları istihdam ediyorlardı. Beylerin emrindeki görevlilerden bir kısmının timarı olmayıp, bunların maişetini sancakbeyinin karşıladığı, kimisinin ise timar sahibi olduğu görülüyor. Dirlik tasarruf eden sancakbeyi adamlarından, timarı Mentеше'de bulunanlar olduğu gibi, bazılarının timarları başka bölgelerde de bulunabiliyordu. Bu durumdaki görevliler için şöyle bir problemle karşılaşmak her zaman mümkündü: Bu görevlilerin kimin yanında vazifeli olduklarından, dirliklerinin bulunduğu sancağın beyi nasıl haberdâr olacaktı? Buradaki sorun, bu timar sahiplerinin "*ekâbir*" maiyyetinde bulduklarının nasıl belgeleneceğindedi. Hükûmet'ten sefer emri geldiğinde, sancaktaki bütün dirlik sahiplerinin savaşa katılması gerekiyordu. Aksi takdirde, seferde bulunmadıkları gerekçesiyle timarları ellerinden alınma tehlikesi söz konusuydu. İşte bu meseleye çözüm olarak, dirliği başka bir sancakta, görevi diğer bir sancakta -veya herhangi bir ümerâ nezdinde- bulunan görevlilerin, tâbi oldukları ümerâ tarafından bir defterle⁸⁹ devlet merkezine bildirildiği ve "*sefere*

donanmasında kürekçi olarak kullanılan mücrimler hakkında geniş bilgi için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 213-220; kezâ aynı eserde, mücrimlerin nafakaları bahsi (s. 219, not 282). Yine aynı eserde, 1610 yılı başlarında Mentеше sancakbeyi ve oğlunun kadırgalarına gönderilen mücrimler için bkz. s. 218, not. 269. Diğer taraftan kadırgalara gönderilen mücrimlere verilen kürek cezasını icab ettiren suçlar hakkındaki bir araştırma için bkz.: Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi [TED]*, XII, İstanbul 1982, s. 204-248.

⁸⁸ BA, MAD, nr. 2775, s. 939.

⁸⁹ Siyavuş Paşa'nın, aralarında Mentеше'den de iki zaîmin bulunduğu bazı kişilerin kendi maiyyetinde olduğunu bildirmek maksadıyla İstanbul'a gönderdiği defter için bkz. BA, KK, nr. 91, s. 154, gurre-i R. 988. Kezâ, bir *timar ahkâm defterine* işlenen ve aralarında yine

gelmediler deyü zeâmet ve timârlarına dahl" olunmaması için, "her birine müstakil ahkâm-ı şerîfe" yazılmasının temin edildiği görülmektedir. Ayrıca bazı ümerânın, dirliği Menteşe'de olan ve muhtemelen "ekâbir defteri" ile merkeze azrettikleri maiyyeti ile ilgili devlet merkezine devamlı bilgi vererek timarlarına zarar gelmesini önlemeye çalıştıkları anlaşılıyor⁹⁰. Hattâ bazılarının, görev yerleri değiştiğinde bu adamlarını da beraber götürmek istedikleri anlaşılıyor⁹¹.

Menteşe'den de bir sipahinin bulunduğu 17 dirlik sahibini haber veren bir kayıt da, muhtemelen, Rumeli beylerbeyinin *defter* şeklinde gönderdiği belgedeki bilgilere dayanıyor olmalıdır: "Rumeli beylerbeyisinin hizmetinde olup Anadolu'da timârı olan kullarıdır ki zikir olunur mezbûrân kullarına şark seferine varmadı deyü timârlarına dahl olunmamak için emr-i şerîf buyurulmuşdur" (BA, KK, nr. 91, s. 365, 16 C. 988); yine benzer şekilde, Menteşe'de timarı olan Mustafa b. Mehmed isimli sipahinin "hazîne-i Diyârbekir" hizmetinde olduğu, "Diyarbakir beylerbeyisi Osman kulları ile hazîne defterdârı Hızır kullarının *defteri*" ile İstanbul'a bildirilmekteydi (BA, KK, nr. 88, s. 177, 12 Ca. 985); kezâ, Maraş Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın, "sefer-i hümâyûnda kendüsiyle eşmelerini" istediği, biri Peçuy'da, ikisi Menteşe'de zeâmet sahibi üç oğlu ile bir adamının künyesini bildiren bir belgeyi ise, merkezde kaydedildiği defterde (BA, KK, ruûs nr. 251, s. 17) ibâre olarak *defter* lafzıyla anılmadığı için "ekâbir defterleri" tasnifine almakta zorlanıyoruz. Ancak, aynı mâhiyet ve muhtevâyâ sahip benzer kayıtlarda, bu tip belgelerin *defter* olarak zikredilmesi, bu misâli de mevzûmuz olan defterlerin içine katmayı mümkün kılmaktadır. Sözkonusu belge, belki tek sayfadan müteşekkil olduğu için, kâtib tarafından ruûs defterine, "defter" tâbiriyle kaydedilmekte tereddüd edilmiş olabilir.

⁹⁰ Bu hususta Budin beylerbeyinin iltimâsı (BA, KK, nr. 89, s. 375); kezâ Budin beylerbeyinin benzer mevzûdaki mektubu (BA, KK, nr. 90, s. 297); sâbık Basra beylerbeyinin maiyyeti hakkında bilgi veren mektubu (BA, KK, nr. 91, s. 333).

⁹¹ Menteşe beyi Murad bey, Şehrizol'e tayin olduğunda bazı adamlarını da beraberinde götürmüştü: "Timâr-ı Hacı Veled, Bozok, mezkûr Şehrizol'e Murad Bey ile bile gidüp, esbâbin ve malın alup gitmek için göndermiş, varup gelince sefere erişmek üzere timarına dahl olunmaya deyü buyuruldu" (BA, A.RSK, nr. 1454, s. 51, 14 S. 962). Diğer taraftan, seferden kaçmak isteyen bazı kişilerin, ekâbir defterlerine kaydolma işini bir suistimal aracı olarak kullandıkları da görülmektedir. Nitekim, Anadolu beylerbeyi Hasan Paşa'nın bu hususta İstanbul'a gönderdiği şikâyet mektubu üzerine; Anadolu kadılarına ve Anadolu beylerbeyinin kaymakamı Ahmed Çavuş'a yazılan 25 C. 996 tarihli bir hükümde, suistimal meselesi manidâr bir şekilde gözler önüne serilmektedir: "... Anadolu beylerbeyisi Hasan -dâme ikbâlehu- mektûb gönderüp, birkaç seneden berü şark canibine sefer vâki' olmağla Anadolu beylerbeyiliğinde vâki' olan sancakların zü'amâ ve erbâb-ı timârundan ba'zıları mücerred seferden kalmak için eskiden ekâbir kulu değil iken ba'zı iltimâs ile kendülerin *ekâbir defterine* kayd itdirmekle seferden kalup, Anadolu askeri gibi askerden, sefer-i hümâyûna cüz'î asker gelmekle hidemât-ı mühimme avk u te'hîre kaldığın arz u i'lâm eylediğin ecilden buyurdum ki" (BA, A.DVN.MHM, nr. 933, s. 29). Tarihçi Selânikî de, rüşvetle ekâbir defterlerine girildiğinden bahsederek (bkz. Mehmet İpşirli -Hazırlayan-, Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, İstanbul 1989, s. 517), 1004 (1595) senesinde, bu defterlerde kayıtlı

İşte, Menteşe beyleri tarafından da dirlikleri başka sancaklarda bulunan maiyyet halkı için, bu nevi defterler düzenlenmiş olması muhtemeldir. Mevcut bürokrasinin bir noktada tıkanmaması için böyle bir uygulamanın yapılması zorunlu gibi gözükmektedir. Nitekim, yukarıda "*cülûs terakkî defterleri*"nin tanıtımı bahsinde adı geçen ve Menteşe sancağında zeâmeti olan Ahmed Kethudâ; Rumeli beylerbeyinin emrinde olduğunu, ya beylerbeyinin verdiği temessük veya bu hususta yazılmış bir "*hükûm-i şerîf*", ya da içinde kendi adının da bulunduğu bir "*ekâbir defteri*" sûretiyle isbât etmiş olsa gerektir. Bu sebeple Menteşe sancakbeyleri de, adamlarının başka sancaklarda bulunan tımarlarına müdâhale edilmemesini âmir hükümlerin çıkarılabilmesi için "*ekâbir defterleri*"nden düzenleyip İstanbul'a göndermiş olmalıdırlar. Ancak bunlar, çoğu kere bir sayfayı geçmeyeceği için, belki merkezî kayıtlara "*defter*" ibâresiyle kaydedilmemiş olabilirler.

*

Bu arada bilinmesi gereken bir diğer husus da, sancakbeylerinin, devlet merkeziyle belge ve defter teâtisi şeklinde gerçekleşen bu bürokratik iletişimi hangi vasıta ile gerçekleştirdikleridir. Menteşe beylerinin, İstanbul'la olan haberleşmeyi Dergâh-ı Âlî çavuşları ve maiyyetindeki adamları vasıtası ile sağladıkları anlaşılmaktadır. Mezkur çavuşların⁹² sayısız görevlerinden başlıcası, başkent hâricine yazılan fermanları gönderildiği kişilere ulaştırmaktır. Filhakika, Menteşe beylerine merkezden gönderilen emirleri de, çoğu kere bu çavuşlar iletmekteydi⁹³. Bütün taşra ümerâsında olduğu gibi, Menteşe sancağı idarecilerinin de Divân-ı Hümâyûn'a ulaşmalarının ikinci bir yolu da kendi adamlarını İstanbul'a göndermekti⁹⁴.

*

olanların hepsinin sefere gitmeleri emr olunmasına rağmen, "*bu husûs yine te'hîr olunup tağyîr buyuruldu*" şeklinde serzenişte bulunarak, bunun uygulanmadığını yazmaktadır (*Aynı eser*, s. 524).

⁹² Dergâh-ı Âlî çavuşlarıyla ilgili kapsamlı bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

⁹³ Menteşe'ye gelip giden çavuşlardan bazıları için bkz.: Okçu Cafer Çavuş ve iki nefer yoldaşı (BA, MD, nr. 27, 406/985); Kara Ahmed Çavuş, (BA, *Aynı defter*, 407/1013); Hızır Çavuş ve iki nefer yoldaşı (BA, MD, nr. 28, 395/1032); Derviş Çavuş ve iki nefer yoldaşı (BA, *Aynı defter*, 396/1064). Aynı güzergâh veya yakın bölgede bulunan bey ve kadılara yazılan fermânların aynı çavuş vasıtasıyla ulaştırıldığı dikkati çekmektedir.

⁹⁴ Nitekim, Kengiri'den Menteşe'ye tayin olunan Hasan Bey'in, haslarının tedarik olunması husûsunu İstanbul'a bildirmede bu yolu denediği görülüyor: "*Anadolu beylerbeyisine hükûm ki, Hasan Bey âdem gönderüp ...*" (BA, KK, nr. 88, s. 202, 19 Ca. 985).

Menteşe sancakbeylerinin hükûmet ile giriştikleri bürokratik muâmelatı bu şekilde izâh ettikten sonra, mahallî idarecilerle olan bürokratik ilişkilerin incelenmesine geçilebilir. İlk önce sancak içindeki uygulamaya göz atıldığında: Beylerin, sancak dahilinde görev ve yetkileri icabı irtibata geçtikleri görevlilerin başında kadıların geldiği görülmektedir. Sancakbeyi canibince kadılarından alınacak belgelerden biri, adlî-hukukî bir hüviyeti olan "*hüccet*" idi. Sancakbeyi adamlarının, bir mücrimi yakaladıktan sonra cezalandırabilmek için, o kazanın kadısından hüccet almak zorunda oldukları anlaşılmaktadır⁹⁵. Ayrıca kadılardan, mahbusların bir yere nakli esnasında suçluların teslim edileceği görevliye vermek üzere, mahkûmiyet kararının kaydedildiği şer'îye sicilinin birer sûretini de alıyorlardı⁹⁶.

Diğer taraftan, sancakbeylerinin asayiş görevleri esnasında, bir cezayı infâz edebilmek için kadı hüccetinin yanısıra, yaptıkları işin dinî açıdan da bir mahzuru olmadığını beyân eden bir belgeye de ihtiyaçları oluyordu. Bu ise "*müftî*"den alınacak bir "*fetva*" idi. Nitekim, Köyceğiz ve Muğla kadılarına hitâben gönderilen 7 L. 989 (4 Kasım 1581) tarihli bir hükümde, Mentese beyi Semender Bey'in subaşısının yakaladığı bir suçluyu, "hakkındaki *fetvâ* ve hüccet mücebince" çarşıda cezalandırmaya çalıştığından bahsedilmektedir⁹⁷.

Kadı ve müftünün haricinde, sancakbeylerinin yine görev ve yetkileri çerçevesinde beraber hareket etmek zorunda kaldıkları sancak içi görevlilerden; mukâtaa nâzırları, alaybeyleri, dizdârlar, piyâde-müselleme beyleri, dirlik sahipleri vs. görevlilerle çeşitli vesîlelerle haberleşecekleri tabîdir. Ancak, şimdiye kadar, böyle bir irtibatı tesbit edecek bir belgeye tesadüf etmek mümkün olmamakla birlikte, bu haberleşmenin, şifahî olarak sancakbeyi adamları vasıtasıyla veya *mektûb* ve *temessük* gibi belgeler aracılığıyla sağlandığı

⁹⁵ BA, MD, nr. 46, 170/349, 7 L. 989.

⁹⁶ "*Menteşe beyine hüküm ki, ... bazı fesâd ve şenâ'ati sâbit ve zâhir olanları sûret-i sicilleriyle küreğe gönderesin ...*" (BA, MZD, nr. 2, 213/561, evâhir-i Z. 982); kezâ. Mentese beyinin, mücrimleri "*sûret-i sicilleriyle*" küreğe göndermesi (BA, MD, nr. 35, 323/822, 26 Ş. 986).

⁹⁷ BA, MD, nr. 46, 170/349. Semender Bey'in merkeze gönderdiği belgede, "*fetvâ*"yı özellikle tebârüz ettirmesi, icrâatına dinî açıdan da itiraz edilmesini önleme amacını taşıdığını açıkça göstermektedir.

tahmin olunabilir. Bu arada, sancak-içi bürokrasinin bir ürünü olarak ise, Bodrum kalesi dizdârının sancakbeyine gönderdiği "arz" zikredilebilir⁹⁸.

*

Menteşe beylerinin sancak dışında en fazla resmî ilişkide buldukları bölge idarecisinin ise Rodos beyi olduğu görülmektedir. Rodos'la Mentese sancağı arasında, coğrafî konumları itibâriyle zarûrî bir entegrasyonun bulunması, her iki sancağın idarecilerinin birbiriyle sıklıkla irtibâta geçmelerini gerektiriyordu. Bu ilişkinin ise, bir çok belge tanzimi ve teâtisine yol açacağı şüphesizdir. Mentese beyinin Rodos beyine müteveccihen gönderdiği belgeler arasında; Rodos'taki gemilere Mentese'den kürekçi olarak gönderilen mücrimlerle ilgili kadırlardan aldığı *sicil suretleri* ile, Mentese beyinin bu mücrimleri teslim ettiğine dâir "*temessükü*"⁹⁹ ve Mentese sancağından Rodos kadırgalarına muhâfaza için tayin olunan sipahilerle ilgili düzenlenen (deryâ) "*muhâfız defterleri*"¹⁰⁰ sayılabilir. Mentese beylerinin en fazla düzenledikleri defterlerden biri olan derya muhafazasına tayin edilen sipahilerin defteri de, sancak muhafaza defterleri gibi, bir nevi mahallî yoklama defteri olarak kabul edilebilir. Çünkü mevcut defterler, sadece Mentese sipahilerini ilgilendirip, Rodos ve Mentese sancakbeyleri arasındaki bürokratik muâmeleye konu oluyordu. Ancak, Rodos beyine gönderilmesi istenen bu defterlerin¹⁰¹, birer

⁹⁸ Bodrum kalesi müstahfızlarından Mahmud'un timarının haksız yere alındığını, kale dizdârının "arz" eylemesi üzerine, sancakbeyi de durumu merkeze bildirmişti (BA, KK, nr. 90, s. 22, 223). Fakat, dizdârların bir meseleyi İstanbul'a sancakbeyi vasıtasıyla iletmesinin bir kaide olmadığını hemen belirtmek gerekiyor. Nitekim, dizdârların merkeze doğrudan gönderdiği "mektûb" veya "arz"lar için bkz. BA, AE, *Süleyman I*, nr. 272, s. 64, 27 L. 972; BA, MAD, nr. 2775, s. 1222, 8 N. 973; kezâ, Göyünç, "Timar Tevcihleri", s. 69.

⁹⁹ Mentese beyinin, Rodos'daki kadırgalara gönderdiği mücrimleri Rodos beyinin kabul etmediğini merkeze bildirmesi üzerine; Rodos beyine 26 Ş. 986 tarihli bir hükümde, Mentese beyinin *temessük* ile gönderdiği mücrimleri kabul etmesi bildiriliyordu (BA, MD, nr. 35, 323/822).

¹⁰⁰ "... mezbûr Mahmud doksan iki tarihinde Rodos muhâfazasına tayin olunan ikiyüz nefer sipâhilerden olup ve muhâfız defterinde mevcûd olup ..." (BA, A.RSK, nr. 1466, s. 69, 25 Ca. 994). Mentese beyleri, kadırgalara sevk ettikleri bu sipahilerin defterini, merkezden gelen emir mücebince hazırlıyorlardı (BA, MD, nr. 5, 424/1128; kezâ, BA, MD, nr. 33, 250/511).

¹⁰¹ "Menteşe beyine hüküm ki, hâlâ Rodos'da olan kadırgalar müretteb ve mükemmel donanmak fermânım olmağın Mentese sipahilerinden kifayet mikkârı sipâhi dahi yazılıp ... defter eyleyip defterin bir sûretin müşarünileyhe gönderesin." (BA, MZD, nr. 3, 6/25, 19 Z.

sûretlerinin "südde-i sa'âdet" gönderilmesini bildiren hükümlere de rastlanmasının¹⁰², merkeziyetçi bir devlet yapısının ürünü olduğu söylenebilir. Fakat, her an düşman saldırısına mâruz kalabilen sahillerin ve dolayısıyla da içerideki imparatorluk topraklarının önemli bir kısmının korunması işini lâyıkıyla kontrol ve tâkip etme işinin de ancak bu tür uygulamayla mümkün olabileceği kolayca anlaşılacaktır. Diğer taraftan, bu tür defterlerin varlığından, ancak bunların devlet merkezine talep edilmesi sebebiyle haberdâr olabiliyoruz. Böyle bir defterin Rodos beyinin nezdinde bulunması, bu idareci için de elzemdi. Çünkü maiyyetine tayin edilen bu sipahilerin göreve gelip gelmediklerini, ancak bu defter vasıtasıyla takip edebilirdi¹⁰³.

Menteşe beylerinin, Rodos beyi haricindeki diğer sancak-dışı mahallî yöneticilerle de irtibata geçtikleri, çeşitli vesîlelerle belgelere yansımaktadır. Bölge idarecileriyle haberleşmelerine bazen merkezden gelen emir sebep

983); kezâ. Rodos muhafazası için, geçen seneki kadar sipahi tayin edip, defteriyle Rodos beyine göndermesi için Mentese beyine yazılan hüküm: BA, MD, nr. 46, 321/734, 12 M. 990); Mentese beyine, Rodos gemileri için her sene verilmesi "mu'tâd" olan miktardaki sipahiyi defter edüp defteriyle Rodos'a göndermesi hakkında 9 M. 991 tarihli hüküm: BA, MD, nr. 48, 282/818.

¹⁰² "Haliya Mentese beyi Ahmed ... deryâ yalılarının muhafazası için verilen kadırgalara cenkci lâzım idüğün ... kifâyet kadar sipâhi ta'yin idüp, isinleri ve timârların yazup defter idüp, defterin bir sûretin Südde-i sa'âdetime gönderesin..." (BA, MD, nr. 7, 133/281, 19 R. 972); kezâ benzer bir hüküm için bkz. BA, MD, nr. 33, 284/578, 6 Z. 985.

¹⁰³ Nitekim, 23 Ra. 998 tarihli bir ruûs kaydında Rodos beyi Hüsâm Bey, muhafazaya tayin olunan sipahi İbrahim görevine gelmediği için, timarının diğer İbrahim'e verilmesini Divân-ı Hümâyûn'a gönderdiği bir mektupla bildirmekteydi (BA, KK, ruûs nr. 251, s. 219). Ayrıca, Hüsâm Bey'in bu sipahiler arasından birini "baş ve buğ" tayin ettiğini, iki sene üst üste bu görevi yerine getiren Mahmud'un "989 senesinde dahi baş ve buğ" olmasını istediği görülüyor (BA, KK, nr. 89, s. 314, 12 Ca. 989). Burada Hüsâm Bey'in, Mentese ve Rodos sancakbeyliğini defalarca deruhte etmiş bir şahsiyet olarak, bu defterleri hem düzenleyen hem kullanan, yani bu ameliyeyi gayet iyi bilen bir idarecinin tecrübe ve bilinciyle hareket ettiği farkedilmektedir. Hüsâm Bey, "muhâfazaya gelmeyen" sipahiyi muhtemelen kendisine gönderilen böyle bir "muhâfız defteri"nden yoklayarak tesbit etmiş olmalıdır. Benzer şekilde, "Rodos muhafazasına ta'yin olunup, varup, edâ-i hidmet eyleyüp, mevcûd olan sipâhilerin yoklama defteri" için bkz. BA, KK, nr. 300, s. 4 vd. Diğer taraftan, 13 Ra. 988 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, bu defterleri Mentese beyi de kullanmaktadır: "Anadolu beylerbeyisine hüküm ki, Mentese beyi mektûb gönderüp Hüseyin bu def'a şark seferine gelmeyüp cezâre-i mezbûreye tayin ikiyüz nefer sipâhilere dâhil olmayup..." (BA, KK, nr. 91, s. 100). Ayrıca, bu defterlerin tanziminin, sipahilerin timarlarını kaybetmemeleri açısından da ne kadar mühim bir uygulama olduğu hususunda bkz. BA, KK, nr. 105, s. 128, 19 Z. 992.

oluyor¹⁰⁴, kimi zaman görevleri icâbı mâlumât edinmek için haberleşmek durumunda kalıyorlar¹⁰⁵, nâdiren de şahsî denebilecek meseleler için irtibata geçiyorlardı¹⁰⁶. Bu muhabere esnasında kullanılmış olması muhtemel belgeler hakkında ise, maalesef fazla bilgiye sahip değiliz. Bu hususta varlığından haberdâr olduğumuz belge türlerinden biri, Menteşe beylerinin bazen verdikleri, bazen de aldıkları temessüklerdir¹⁰⁷. Ayrıca, 21 B. 983 (25 Ekim 1575) tarihli bir *Mühimme* kaydından, Menteşe beylerinin, İstanbul'un ihtiyacı için hazırlanan zahîreyi görevli çavuşlara teslim ettiklerinde "*sened*" denilen bir belgeyi aldıkları da anlaşılmaktadır¹⁰⁸. Bunlardan başka herhangi bir belge veya defter çeşidine şimdilik rastlanamadı. Fakat, sancakbeylerinin mahalli

¹⁰⁴ Aydın Beyi Mustafa Bey'in, takip ettiği üçyüz kadar "*suhtenin*" Menteşe sancağına geçtiğini İstanbul'a yazması üzerine; Menteşe beyine yazılan 5 C. 985 tarihli bir hükümden, Aydın beyi ile *haberleşip*, eşkıyanın "*hakkından gelinmesi*" isteniyordu (BA, MD, nr. 31, 180/404); aynı hükmün bir benzeri de Aydın beyine yazılıp, durumun Menteşe beyine bildirildiği, kendisinin de onunla "*bi'l-muhâbere*" suhteleri yakalamaya çalışması bildiriliyordu (BA, *Aynı defter*, 180/405); kezâ, Sâbık Midilli beyi Mustafa Bey'e, "*küffârın deryâda hareketi*" olması sebebiyle, gemisini "*bozmayup*", "*Rodos ve Menteşe beyleriyle haberleşüp deryâ yüzünü gereği gibi hıfz u hurâset*" etmesi hususunda yazılan emir için bkz. BA, MD, nr. 73, 310/693, 13 Z. 999.

¹⁰⁵ Menteşe sancağı yöneticilerinin haberleştikleri bazı mahallî görevliler için bkz.: Dadye kadısıyla (BA, MD, nr. 41, 349/745; kezâ, BA, MD, nr. 73, 490/1078); Hamid beyiyle (BA, MD, nr. 35, 202/507); Teke beyiyle (BA, MD, nr. 29, 42/98); Teke ve Hamid beyleriyle (BA, MD, nr. 34, 108/242; kezâ, BA, MD, nr. 73, 554/1210); Rodos beyiyle (BA, MD, nr. 34, 123/268); Rodos kadısıyla (BA, MD, nr. 55, 110/202, 13 M. 993); "*toprak kadılarıyla*" (BA, MD, nr. 30, 359/847); Dergâh-ı Âli çavuşlarıyla (BA, MD, nr. 27, 39/103); Muğla ve Pınaz kadıları ile (BA, MD, nr. 41, 383/820).

¹⁰⁶ 970'li senelerin başında Sığıla sancağı tesis edildiğinde, Menteşe'den de Balat ve Çine kazâları yeni kurulan sancağa ilhak olunmuşlardı. Bu husustaki idarî teşkilât, 991 senelerine kadar tam manasıyla oturmadığından, haslara konu olan gelir kalemlerinin tasarrufu hususunda iki sancağın beyi arasında "*nizâ' eksik*" olmuyordu (BA, KK, nr. 90, s. 139, 25 M. 987; keza, BA, MD, nr. 46, 221/479, 28 L. 989) Bu konuda, beylerin, merkezden kendileri lehine gelen emirleri birbirlerine duyurmak maksadıyla haberleştikleri anlaşılmaktadır. Fakat bu haberleşme, her ne kadar idarî bir meselenin halledilmesi maksadına mâtuf gibi görünse de, gerçekte sancakbeylerinin şahsî gelirlerini koruma endişelerinin bir ürünü gibi durmaktadır.

¹⁰⁷ Menteşe beyinin aldığı temessük (BA, MD, nr. 70, 53/113, 16 C. 1001); kezâ, verdiği temessük (BA, MD, nr. 35, 323/822, 26 Ş. 986).

¹⁰⁸ BA, MD, nr. 27, 39/103, 21 B. 983.

idârecilerle çoğu defa, şifahî olarak adamları, yazılı olarak ise "mektûb"ları¹⁰⁹ vasıtasıyla haberleşmiş oldukları tahmin olunabilir.

Defterlerin diplomatik özellikleri

Menteşe sancakbeylerinin, İstanbul'la ve mahallî idarecilerle olan bürokratik muâmelâtlarına konu olan defterlerin diplomatik tahlilinde karşılaşılan en büyük sorun, sözkonusu defterlerden -sefer yoklama defterlerinin haricinde- hiçbirinin mevcut olmayışıdır. Bu bakımdan, defterlerin şekli yapısı, muhtevâsı, hazırlanış usûlleri gibi özellikleri, ancak defterlerden bahseden belgelerdeki kayıtlardan istidlâl yoluyla çıkarabilmek mümkün olacaktır. Bu belgelerden ancak bir kaç tanesinde, hazırlanacak defterlerde ne tür bilgilerin bulunması gerektiğine dâir ipuçları bulunmaktadır¹¹⁰.

Sahiller muhâfazasına tayin edilecek sipahilerle alâkalı gönderilen bazı hükümlerde, hazırlanacak deftere, sipahilerin isimleriyle birlikte timarlarının da kaydedilmesi istenmekteydi. Böyle bir kaydın işlenebilmesi için ise, iki kaynak gerekmektedir. Biri sancak timar icmal defteri, diğeri de sipahinin berâtı. Mentеше beyine gönderilen emirlerde,yalılar muhafazasına gönderilecek sipahilerin dirlikleri, "dört binden aşığı"¹¹¹, "beşbinden bir eksik"¹¹² gibi ifâdelerle tesbit edilerek, âdetâ defteri hazırlarken mürâcaat edilecek kaynak da

¹⁰⁹ Diğ er taraftan, sancakbeyi divânından çıkan bu belgelerin üzerinde, diplomatik açıdan mühim gözüken, bu yöneticilere ait padişah tuğrasına benzeyen "pençe"ler bulunuyor olmalıdır. Pençelerin şekil ve muhtevâ özellikleri ile, kullanıldıkları belgeler için bkz. Uzunçarşılı, "Tuğra ve pençeler ile fermân ve buyruklara dâir", *Belleten*, VI/17-18, Ankara 1941, s. 101-157; Jan Reychman- Ananiasz Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* (Türkçe terc. M. F. Atay, *Osmanlı-Türk Diplomatikas El Kitabı*, İstanbul 1993, 163-166; M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979, s. 94-97.

¹¹⁰ Meselâ bkz. Rodos'taki kadırgalara gönderilecek sipahilerin defteri (BA, *MZD*, nr. 3, 6/25, 19 Z. 983); kadırgalara Mentеше'den verilecek "cenkci" lerin defteri (BA, *MD*, nr. 7, 133/281, 19 R. 972). Kezâ, yoldaşlık defteri (BA, *MD*, nr. 46, 119/230, 2 N. 989); cülûs terâkki defterleri (BA, *MD*, nr. 27, 86/213, 8 Ş. 983; BA, *MD*, nr. 30, 250/586, 19 Ra. 985).

¹¹¹ BA, *MD*, nr. 36, 29/88, 19 Za. 986; BA, *MD*, nr. 39, 68/164, 27 L. 987; kezâ, "kadırgalar muhâfazası için ta'yîn olunan sipâhilere baş ve buğ ta'yîn" olunan beş bin timarlı Mahmud (BA, *KK*, nr. 89, s. 314, 12 Ca. 989; keza, *aynu defter*, s. 360, 27 Ca. 989; BA, *KK*, nr. 91, s. 325, 2 Ca. 988).

¹¹² BA, *MD*, nr. 60, 186/437, 14 S. 994.

belirlenmiş oluyordu. Sancakbeyinin dörtbin ya da beşbinden küçük timarlıları bulabileceği yegâne kaynak ise sancak timar icmâl defteridir¹¹³. Dolayısıyla bu referansın kullanılmasıyla teşkil edilecek defterlerin, sadece muhâfiz sipahilerin kayıtlarının bulunduğu bir nevi timar icmâl defteri sûretinde olduğu ileri sürülebilir. Tabii ki, bu kayıtların üzerinde timar icmâl defterlerinde olduğu gibi, herhangi bir muâmele bulunmayacaktır. Ancak, Rodos sancakbeyine gönderilen bu sûrete, daha sonraları Rodos beyinin yoklama ameliyesini gösteren bazı işâretlerin ilâve edilmesi muhtemeldir¹¹⁴. Şeklî yapısı hakkındaki ikinci ihtimal ise, timar icmal defterlerindeki kadar ayrıntılı olmayıp, sipahinin ismiyle beraber, sadece timarının miktarını -ve belki hangi nahiyede olduğunu da belirten kayıtlardan meydana gelebileceğidir. Böyle durumda, defterin hacminin biraz daha azalması muhtemeldir. Fakat aynı nahiyede, aynı isimde sipahilerin bulunması halinde -her ne kadar dirliğin miktarı farklı da olsa- karışıklık çıkma ihtimali bulunduğundan, bu şekilde düzenlendiğini tahmin etmek güçtür. Büyük ihtimalle, dirliklerin baş karyeleri de kaydediliyor olmalıdır. Bu arada hemen, Menteşe beylerinin düzenlemiş oldukları defterlerin şeklî özellikleri ve mâhiyeti ile ilgili şu önemli hususu da belirtmek gerekiyor: Bu defterlerin çoğunun sadece bir kaç sayfadan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bazen, bir çok kalemden çıkarılmış derkenârlarla muâmele görmüş müteferrik bir belgenin hacminden bile küçük olan bu defterler, herhalde içindeki bilgilerin bir takım listeleri -bir nevi müfredâtı- ihtivâ ediyor olmasından dolayı böyle isimlendirilmiş olmalıdırlar. Meselâ, ele aldığımız sahil muhafızları defterinin beş-altı sahifeden fazla olmaması gerekiyor. Çünkü Rodos kadırgalarına

¹¹³ Her ne kadar timâr icmâl defterlerinin (sûretinin) beylerbeyi yanında bulunduğu biliniyorsa da ("*mîr-i mîrân yanında olan defter-i icmâl*" -BA, TD, nr. 700, s. 43; Diyarbekir beylerbeyi yanındaki icmâl ve mufassal defterler -BA, MD, nr. 23, 109/222-; kezâ İnalçık, *Arnavid*, XX-XXI), bu defterlerin bir sûretinin sancakbeyi yanında da bulunduğu anlaşılmaktadır: Sığla sancağının tesisiyle, Menteşe ve Aydın sancaklarından buraya tayin olunan sipahiler için hazırlanan "*timârları defteri*"ni, Anadolu beylerbeyinin İstanbul'a göndermesi ve bir sûretini de "*Sığla beyinin âdemi varup taleb etdikde, mühürleyip*" vermesi isteniyordu (BA, MD, nr. 5, 369/973, 25 B. 973). Ancak sözkonusu defterin, yeni bir umumî tahrir sonucu teşkil edilmiş olmayıp, Anadolu beylerbeyinin yanında bulunan Menteşe ve Aydın'a ait sûret timâr icmâl defterlerinden, ilgili sipahilerin kayıtlarının ihrâcıyla meydana getirilecek muhtasar ve husûsî bir timâr icmâl defteri sûreti mâhiyetinde olduğu söylenebilir.

¹¹⁴ Rodos beyinin muhtemelen böyle bir deftere dayanarak yaptığı yoklama sonucu, İstanbul'a ilettiği bir şikâyet için bkz. BA, KK, *ruûs* nr. 251, s. 219. 23 Ra. 998.

muhâfız olarak gönderilen sipahilerin sayısı kesin olarak bilinmektedir¹¹⁵. Her sahifeye ortalama 25-30 kayıt¹¹⁶ sığdırılırsa, sayıları 150 ile 200 arasında değişen muhâfızların defterinin, ancak beş altı sahifelik bir hacimde olacağı meydandadır.

İstanbul'daki defterlere kaydedilmiş sûret kayıtlardan, sahife adedi bakımından en fakir defterlerin "yararlık" veya "yoldaşlık" defterleri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu defterlere kaydedilen şahısların sayısı çoğu kere, yedi¹¹⁷, sekiz¹¹⁸, on¹¹⁹, on yedi¹²⁰ veya yirmi ikiyi¹²¹ geçmiyor, nadiren kırk beş¹²² kişilik bir yekûna ulaşabiliyordu. Mezkûr defterlerin varak sayısının genelde biri aşmayacağı, bazen iki veya üç olabileceği yukarıdaki rakamlardan da kolayca tahmin olunabilir. Elimizde orijinal defter metinlerinden bulunmadığı için, bu tip defterlerin işleniş tarzı veya daha geniş mânâda, muhteviyâtı hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz. Fakat, yine de, Menteşe beylerinin merkeze gönderdiği bu defterleri konu alan ve merkezde ilgili bürodaki kâtipler tarafından defterlere işlenmiş kayıtlardan bazı ipuçları yakalamak mümkün gözüküyor. Bu kayıtlarda göze çarpan ilk özellik, kâtiplerin taşradan gelen bu defterleri, çoğu defa aynen kaydetmedikleridir. Nitekim, merkezî kayıtlarda, taşradan gelen defterlerdeki dirlik sahipleri bazen isimleriyle zikredilmelerine rağmen, bazen de "iki nefer zü'amâ ve dokuz nefer erbâb-ı timâr ve otuz iki

¹¹⁵ Rodosa gönderilecek sipahilerin sayısının 200 veya 170 olması ve buna bağlı olarak, sancak muhafazasına bırakılacak olanların miktarının da 150 veya 180 olarak belirlenmesi işi, bölgenin bilirkişisi olan Menteşe beyinin tercihinin sunulmaktadır: Birkaç misâl için bkz. BA, MD, nr. 57, 75/218, 17 Ca. 993; kezâ, sancakbeyinin Rodos'a "kişâyet miktarı" sipahi göndermesi (BA, MZD, nr. 3, 6/25, 19 Z. 983).

¹¹⁶ Menteşe ile ilgili görülen (yoklama, timar icmal gibi) diğer defter çeşitlerindeki ortalama sayı mesned alınmıştır.

¹¹⁷ BA, KK, ruûs nr. 237, s. 200, 11 L. 988.

¹¹⁸ BA, KK, ruûs nr. 234, s. 40, 23 M. 987; kezâ, aynı kişiler için bkz. BA, KK, nr. 90, s. 148, 27 M. 987.

¹¹⁹ BA, KK, ruûs nr. 233, s. 4, 13 Ra. 986.

¹²⁰ BA, A.RSK, nr. 1461, s. 134, 28 Ca. 985.

¹²¹ BA, Aynı defter, s. 219, 4 Z. 985 (defterdeki kayıta, üç kişinin isminin bulunduğu yer, yırtılmıştır).

¹²² BA, KK, ruûs nr. 246, s. 84, 16 Za. 993.

*nefer garîb...*¹²³ şeklinde sadece sayıları verilmektedir. Tabiatıyla bu tip kayıtlar, defterlerin şekli özellikleri hakkında herhangi bir fikir yürütülmesine mâni olmaktadır. Fakat dirlik sahiplerinin isim ve nâhiyelerinin de işlendiği kayıtlar kısmen kullanışlı durumdadır. Bu kayıtlardan yola çıkarak bu defterlerin diplomatik özellikleri hakkında kabaca şunlar söylenebilir: Menteşe sancakbeyleri, hazırladıkları bu defterleri merkeze bazen bir mektupla birlikte gönderiyorlardı¹²⁴. Bu mektup keyfiyetinin varlığı, bu çalışmada ele alınan diğer defterlerin de şekli durumlarına tesir edecek mahiyette olabilir. Şöyle ki, eğer gönderilen her defterle birlikte bir de mektup gönderiliyorsa, defterin kaydediliş sebebi ve buna bağlı olan talep, yazılan "*mektûb*"ta izah edilecektir. Fakat, mektup-defter birlikteliği bu iki örneğe münhasır ise, muhtemelen defterlerin ilk sahifesinin baş kısmında, "*mektûb*"ta bahsedilen meseleyle ilgili olan "*defter*"in mâhiyetini izah eden kısa bir yazı da bulunuyor olmalıdır. Sonraki sayfalar ise, defterin ilk sayfasında zikredilen konuda müdâhil olan şahıslarla ilgili bilgileri hâvi listeye ayrılmıştır. Bu listede ise, dirlik sahipleriyle ilgili bilgilerin -merkezdeki kayıtlara nazaran- şu şekilde kaydedildiği anlaşılmaktadır: "*Timâr-ı filân*" şeklinde bir ibâreden sonra, dirliğin miktarı yazılmakta, sonda ise, hangi sancakta bulunduğunu gösteren, meselâ "*İlbasan*", "*Aydın*", "*Bosna'dan ma'zûl*", "*Hamîd*" gibi bilgiler yer almaktadır¹²⁵.

Bir diğer şekil de, baştaki "*timâr-ı*" lafzından sarf-ı nazar edilerek, ilk önce ismin kaydedilip gerisinin aynı olduğu durumdur. Ayrıca, "*sipahi*" olanların dirliklerinin hangi nâhiyede bulunduğu kaydedilmeyip sadece, altlarına "*Menteşe*" kaydı konulmasına rağmen, "*zâim*" olanların dirliklerinin bulunduğu nâhiyeler "*Peçin*", "*Muğla*" vs. gibi ismen belirtilmiştir. Diğer bir ihtimal olarak ise, merkeze gelen defterlerde sipahilerin kaydının, sancak-nahiye-karye bazında mufassalan yazıldığı, merkezdeki defterlere geçirilirken bu şekilde

¹²³ Aynı kayıt.

¹²⁴ "*Menteşe sancağı beyi Hasan Bey'in mektûbu ve defteridir ...*" (BA, KK, ruûs nr. 234, s. 40, 23 M. 987); kezâ, aynı meselenin aktarıldığı başka bir defter kaydı için bkz.: "*Menteşe beyi Hasan mektûb ve defter gönderüp ...*" (BA, KK, nr. 90, s. 148, 27 M. 987). Elimizde, bu tip defterlerle ilgili belgelerden sadece bu ikisinde hem defter, hem de mektub birarada zikredilmektedir. Merkezdeki diğer kayıtlarda ise, sadece "*defter*"lerden sözedilmektedir.

¹²⁵ BA, KK, ruûs nr. 237, s. 200, 11 L. 988. Nitekim bir hükümde, sancakbeylerinin bu tip defterleri hazırlarken, "*yoldaşlık*"larını bildirdikleri sipahilerin timârlarının bulunduğu sancakları açıkça belirtmeleri isteniyordu (BA, MD, nr. 46, 119/230, 2 N. 989).

kısaltıldığı da düşünülebilir. Henüz dirlik tasarruf etmeyen "*garîb yiğitler*" ise, sadece isim olarak kaydediliyor, fakat daha önceki "*yararlıkları*" sebebiyle ellerine timar hükmü verilmiş olanların durumu da, isimlerinin -üstüne veya yanına- eklenen "*bâ-emr*" ibâresi ile belirtiliyordu. Sancakbeyinin gönderdiği defter veya mektubun metninde, iltimâs talep ettiği şahıslar için herhangi bir rakam veya görev belirten ifâdelerin yer almadığı, bu husûstaki takdîr yetkisinin İstanbul'a bırakıldığı; "*inâyet ricâ idüp*" veya "*hidmet itdüklerin bildirüp*" şeklindeki ifâdelerden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bazı bölgelerdeki sancakbeylerinin, bu defterleri ancak bağlı buldukları beylerbeyiler vâsıtasıyla merkeze ilettikleri, bu durumun ise çeşitli suistimallere yol açtığı görülmektedir¹²⁶. Bazen de bu defterler düzenlenirken, yoldaşlığı sebebiyle timara hak kazanan şahsın künyesi deftere yanlış olarak kaydediliyor bu durum ise, hakettiği dirliğe tasarruf edememesine sebep oluyordu. Böyle durumlarda, kaydın "*tashih*" olunması için Menteşe beyi Divân'a bir "*mektûb*" gönderiyor ve ilgili kişiye yeni bir timar hükmü verilmesini "*ricâ*" ediyordu¹²⁷.

*

Hazırlandıktan sonra, İstanbul'a gönderilen bir başka defter olan "*sancak muhâfaza*" defterlerinin kaynağının da, timar icmâl defteri olduğu tahmin olunabilir. Çünkü devlet merkezinden gelen emirlerde, sancakbeyinin, dirliği belirli bir rakamdan aşağı olan sipahileri muhafazada bırakıp¹²⁸, defterlerini hazırlaması istenmektedir. Bu durumda Menteşe beyi, "*alçak hallü*" sipahileri, ancak timar icmal defterinden tesbit edebilecektir. Defterin şekli yapısı ise, kaynağına bağlı olarak, *yoklama* ve sahil *muhâfız defterleri* gibi yine timar icmâl defterleri tipinde olmalıdır. Defterlerin sahife sayısını ise, muhafazaya bırakılacak sipahilerin miktarını bildiren fermânın tayin ettiği anlaşılıyor.

¹²⁶ Budin beylerbeyine gönderilen bir hükümde, sancakbeylerinin, hizmet etmeyenleri de bu defterlere kaydettikleri, hattâ kendisinin de bu defterleri "*tağyîr*" ederek istediğini deftere dahil ettiğinden şikâyet olunduğu bildirilip, defterlere sadece yoldaşlık edenlerin yazılmaları bildiriliyordu (BA, *Aynı defter*, aynı hüküm, sûretleri Bosna ve Temeşvar beylerbeylerine).

¹²⁷ Seksen kadar suhtenin ele geçirilmesinde hizmeti görülüp, merkeze üç bin akçalık timar için "*mühürlü defter*" ile arzedilen Selim oğlu Mehmed'in isminin, deftere yanlış olarak Pîr Mehmed oğlu Ahmed olarak kaydedilmesi ve bu yanlışlığın düzeltilmesi maksadıyla yapılan teşebbüsler için bkz. BA, *KK*, nr. 88, s. 360, 20 B. 985.

¹²⁸ Meselâ, sancakbeyinin üçbinden aşağı olanları sancak muhafazasında bırakması (BA, *MD*, nr. 57, 75/218, 17 Ca. 993); muhafazada kalacak "*alçak hallü sipâhiler*" (BA, *MD*, nr. 32, 4/26, 27 Za. 986); kezâ "*aşağı timârlü sipâhiler*" (BA, *MD*, nr. 38, 8/42).

Nitekim, bu defterlerde bulunan kayıt sayısının, sipahi sayısına bağlı olarak; otuz¹²⁹, kırk sekiz¹³⁰, elli¹³¹, elli bir¹³², yüz elli veya yüz seksen¹³³ arasında değişebileceği görülüyor. Şu halde, sözkonusu defterlerin sayfa hacminin, 2 ile 10 arasında olabileceği ileri sürülebilir.

*

Sefer yoklama defterlerinde, bazı dirlik sahiplerinin isimlerinin üzerinde bulunan "*berâtu görüldü*" şerhleri¹³⁴, bu defterlerin kaynakları hakkında ipucu verecek diplomatik kayıtlardan biridir. Bu şerhler, muhtemelen sefer öncesi veya sefer esnasında hazır bulunan sipahilerin yoklanması sırasında düşülmüş olmalıdır. Buna göre, dirlik sahiplerinden bir kısmının, sefere giderken berâtlarını yanlarında götürdüklerini ileri sürmek mümkündür. Fakat bu varsayım, şu problemi çözmeye yetmemektedir: Yoklamayı yapan ümerâ, yoklamada hangi sipahilerin bulunması gerektiğini nereden bilecektir; bu hususta kendisinin elinde bir liste olup, buradan mevcutları "*mukâbele*" mi edecektir? Menteşe sancakbeylerine hükümetçe gönderilen sefer emirleri, bu meseleyi kısmen izâh eder ayrıntıları ihtivâ etmektedir. Bu hususta merkezden gelen fermânlarda, sefere katılması istenen sipahiler, dirlik miktarları kıstasına göre genel bir ifâdeyle belirtilmektedir. Nitekim, Menteşe beyine gönderilen 27 Za. 986 tarihli bir hükümde; sancak muhafazası için kalacak "*alçak hallü*" 50 sipahiye onbin tımarlı bir sipahinin "*başbuğ*" tayin edilip, geri kalanının "*şark seferi*"ne gönderilmesi istenmekteydi¹³⁵. Bu arada ancak muhafazasına

¹²⁹ BA, MD, nr. 30, 80/189, 10 S. 985.

¹³⁰ BA, KK, nr. 90, s. 282, 27 Ra. 987.

¹³¹ BA, MD, nr. 32, 4/26, 27 Za. 986; BA, MD, nr. 38, 8/42; BA, KK, nr. 90, s. 233, 9 Ra. 987.

¹³² BA, KK, nr. 90, s. 24, 23 Za. 986.

¹³³ BA, MD, nr. 57, 75/218, 17 Ca. 993.

¹³⁴ BA, KK, nr. 307, s. 132-134 ve BA, MAD, 6160, s. 185-188 arasındaki kayıtlar.

¹³⁵ BA, MD, nr. 32, 4/26; benzer muhtevâlî bir hüküm bkz. BA, KK, nr. 90, s. 233, 9 Ra. 987. Kezâ, Menteşe beyi Hasan Bey'e, kendisinin 50 nefer "*az tımarlı*" sipahi ile sancak muhafazasında kalıp, geri kalan züemâ ve erbâb-ı tımarı, alaybeyi kumandasında Sivas'a hareket etmek üzere, Anadolu beylerbeyinin yanına göndermesine dâir 9 Ş. 986 tarihli hüküm: BA, *Aynı defter*, 236/438; aynı şekilde, aşağı tımarlı 50 sipâhiyi sancakta bırakıp, 200 sipâhiyi Rodos'a göndermesi, diğerleriyle Şark seferine gitmesi hakkında Menteşe beyine hüküm: BA, MD, nr. 38, 12/60, 25 M. 987; "*beşden bir eksik*" sipahileri kadırgalara

bırakılan ve Rodos kadırgalarına gönderilen sipâhilerin dirlik miktarlarının, İstanbul'dan gönderilen emirler mücebince, dört veya beş binden az olması gerektiğini de biliyoruz¹³⁶. Şu halde, Menteşe beyleri, bu rakamlardan fazla miktarda dirliğe tasarruf eden sipahileri sefere gönderecektir. Bunların sayısını ve nâhiyelere göre dağılımını öğrenebilmek için ise, sancakbeyinin kaynağı yine timâr icmâl defteri olacaktır. İşte sancakbeyi, muhtemelen bu aşamada, sefere eşebilecek miktarda dirliğe mutasarrıf sipahilerin bir listesini hazırlıyor olmalıdır. Bundan sonra ise, sancak muhâfazasında kalacak veya sahiller koruması için kadırgalara gönderilecek sipâhiler ayrıldıktan sonra, sefere katılacak olanlar bir yerde toplanarak, timâr icmâl defterinden teşkil edilmiş listeye göre -eğer yoklama, bütün eyâlet askerlerinin umûmî toplanma mahalline varmadan önce yapılacak ise- belki ilk yoklama yapılacaktır. İşte böylece meydana getirilen bu ilk listenin, yukarıdaki soruda aradığımız; seferdeki yoklama esnasında ümerânın elinde bulunması muhtemel *mukâbele belgesi* olduğu ileri sürülebilir.

Bu şekilde, yoklama defterlerinin -muhtemel- kaynağını tesbit ettikten sonra, şekli özelliklerine geçebiliriz: Bu defterlerden bazılarının mevcut olması, diplomatik özelliklerini yeterince verebilme açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Defterlerin tutuluş tarzı, tâbiî olarak timar icmal defterlerini andırmaktadır. Defterlerde kayıtlı sipahiler, nâhiye esasına göre tasnif edilmiştir¹³⁷. Kayıtlar, "timâr-ı filan" ibâresi ile başlıyor, sonra timarın baş karyesi ile varsa diğer kalemleri "gayrihu" ifadesi ile yazılıyor, daha sonra bağlı bulunduğu nâhiyeye atfen "tâbi'-i" kelimesiyle beraber "mezbûr" kelimesinin rumuzu olan "mim" harfi yazılıp, en sona da dirliğin miktarı yazılmak suretiyle kayıt tamamlanıyordu. Kayıtların üst tarafına ise, "bedel"¹³⁸, "mevcûd"¹³⁹, "mevcûd, pîr"¹⁴⁰,

gönderip, kendisinin diğer sipahiler ile Şark seferine teveccüh etmesini bildiren 14 S. 994 tarihli hüküm: BA, MD, nr. 60, 186/437.

¹³⁶ Bk. yukarıda, "Sancak muhâfaza" ve "Cenkci" (*Deryâ muhâfız*) defterleri bahsi.

¹³⁷ Şimdilik iki misâl için bkz.: 980 tarihli, Menteşe sipahilerinin yoklaması (BA, KK, nr. 307, s. 132-134); keza, 944 tarihli başka bir yoklama (BA, MAD, nr. 6160, s. 185-188).

¹³⁸ BA, KK, nr. 307, s. 132.

¹³⁹ BA, MAD, nr. 6160, s. 188.

¹⁴⁰ BA, Aynı defter, s. 187.

"mevcûd, filân nâm cebelüsi geldi"¹⁴¹, "mevcûd İbrahim, an-tahvîl-i m[ezbûr], be-takrîr-i hod"¹⁴² gibi bazı şerhler düşülerek, yoklanan sipahinin hâl-i hazırdaki durumu gösteriliyordu. Defterin sonunda ise, bazen "yekûn" bazen de bundan sarf-ı nazarla, "neferen" kelimesinden sonra, siyakat rakamı ile yoklanan sipahilerin sayısı yazılıyordu. Diğer taraftan, Menteşe beyleri, sadece kendi sancağı sipahilerinin yoklamasını yapmakla kalmıyor, seferde kendi maiyyetinde görevlendirilen başka sancak sipahilerini de yoklama defterine kaydediyordu¹⁴³. Başka sancaklardaki dirlik sahiplerinin de kaydedildiği bir yoklama defteri elimizde bulunmadığı için, şekli yapısı hakkında kat'i bir şeyler söylemek de mümkün gözüküyor. Sadece, bu sipahilerin, Menteşe sipahilerinin yoklama kayıtlarının sonuna kaydedilmiş olabilecekleri ileri sürülebilir. Bu hususta bir genelleme yapabilmek için, diğer bölgelerin yoklama defterlerinin de gözden geçirilmesi gerekmektedir¹⁴⁴. Merkeze gönderilen Menteşe yoklama defterlerinin, burada iki kâtib tarafından "mukâbele" edilip, yoklamada bulunmayan sipahilerin dirliklerinin "mahlûlâta" kaydedildiğini 944 tarihli defterin başındaki bir kayıttan öğreniyoruz¹⁴⁵.

Menteşe beylerinin devlet merkezine gönderdikleri defterlerin içinde en hacimli olması gereken "cülûs terakkî" defterlerinin referansı da, şüphesiz yine timar icmâl defterleridir. Bu defter türünün hazırlanış usûlünü kısmen izah edecek bir belge elimizde bulunmaktadır: Buna göre, sancakbeylerinin, sipahileri "yoklayıp... cülûs vâki olduğu 982 Ramazanı'nın sekizinci gününde kimin üzerinde ne mikdâr timâr ise defter" etmesi isteniyordu¹⁴⁶. Terakkîler de, hazırlanan bu defter ve "berât mücebince" verilecekti. Ancak, belgede "yoklama" işinin nasıl yapılacağı açıklanmıyordu. Bu ameliyenin, iki ihtimal

¹⁴¹ BA, Aynı defter, s. 186.

¹⁴² BA, Aynı defter, aynı yer. Buradaki İbrahim, sipahinin kendisi değil, kendi nâmına sefere katılan kişiyi göstermektedir.

¹⁴³ BA, KK, nr. 79, s. 410, 10 Ş. 979.

¹⁴⁴ Bu defterlerdeki diplomatik muâmelâtla ilgili bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

¹⁴⁵ BA, MAD, 6160, s. 185.

¹⁴⁶ Temeşvar beylerbeyine 8 Ş. 983 tarihli hüküm: BA, MD, nr. 27, 86/213; kezâ aynı muhtevâda Kıbrıs beylerbeyine yazılan hüküm: BA, MD, nr. 30, 250/586, 19 Ra. 985.

dahilinde gerçekleştiği söylenebilir: Birincisi, sözkonusu tarihte üzerinde timâr bulunan bütün dirlik sahiplerinin, cülûs defterini tanzim eden kâtibin huzûruna gelerek berâtlarıyla birlikte isbât-ı vücûd edip, sancak timâr icmâl defterinden de kontrol edildikten sonra, terakkîye esas olacak deftere işlendikleridir. Fakat bu usûl, pratik açıdan pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü, sancaktaki herhangi bir dirliğe mutasarrıf olup, başka ümerâ maiyyetinde bulunan veya dirlikleri yine Menteşe'de olup, görevleri icâbı İstanbul'da bulunan Dîvân-ı Hümâyûn veya Defterhâne kâtipleri ile Dergâh-ı Âlî çavuşları, müteferrika vs. gibi görevlilerin hepsinin ilgili kâtibin önüne gelemeyeceği âşikârdır.

O halde, kâtibin, sancak timâr icmâl defterindeki kayıtların üzerinde bulunan muâmele ve derkenârlardan sarf-ı nazar ederek, defterde dirliğe en son mutasarrıf bütün hak sahiplerini ihtivâ eden yeni bir sûret hazırlamış olabileceği ihtimali daha tutarlı gözükmemektedir. Yani bu usûle göre cülûs terakkî defteri, dirlik sahipleri defteri tertipleyen kâtibin huzuruna gelmeden hazırlanacaktır. Ancak bu uygulamada da bazı sorunların çıkabileceğini kabul etmek gerekir. Nitekim, yukarıda bu defter türü hakkında bilgi verilirken, Menteşe'de zeâmeti olup Rumeli beylerbeyi emrinde bulunan Ahmed Kethudânın, bu deftere kaydedilmediği için cülûs terakkîsi alamadığı zikredilmişti. Eğer kâtip, timar icmâl defterini -cülûs terakkîsi bütün dirlik sahiplerini şâmil olduğu için- aynen istinsâh ediyorsa, mezkur zaîmin bu deftere kaydedilmiş olması gerekiyordu. Şikâyet sahibi Ahmed Kethudâ'nın, sözkonusu zeâmete "*dokuz yüz seksen cemâziyel-âhiresinden berü mutasarrıf*" olduğunu belirtmesi¹⁴⁷, meselenin nereden kaynaklandığı hakkında ipucu vermektedir. Sancakbeyinin böyle bir defteri düzenlerken müracaat edeceği yegâne kaynağın, sancağın timar icmâl defteri olduğu belirtilmişti. Kendi nezdinde bir nüshası bulunması gereken bu deftere, sancaktaki en son dirlik tebeddülâtının da işlenmesi gerekmektedir. Fakat hazırlanan cülûs terakkî defterinde Ahmed Kethudâ'nın isminin bulunmaması, bu zâtın üç seneye yakın bir zamandan beri timar icmâl defterine kaydedilmediğini düşündürmektedir¹⁴⁸. Eğer kaydedilmiş olsa idi, cülûs defterini

¹⁴⁷ "*Ahmed Kethudâ gelüp Menteşe sancağında Muğla nâhiyesinde Düğrek nâm karye ve gayriden yirmi üç bin yedi yüz elli bir akça ze'âmete dokuz yüz seksen cemâziyel-âhiresinden berü mutasarrıf olup, Rumeli beylerbeyisinin hizmetinde olmağla ...*" (BA, KK, ruûs nr. 229, s. 211, 13 R. 983).

¹⁴⁸ Sözkonusu cülûs terakkîsinin, III. Murad'ın padişah olması sebebiyle verildiği anlaşılıyor. Ahmed Kethudâ'nın şikâyeti üzerine, Ruûs'a işlenen kaydın tarihi 13 R. 983 (21 Temmuz 1575)'tür. Ancak mezkûr zaîm, dirliğini C 983'ten beri (Ekim-Kasım 1572) tasarruf

hazırlayan kâtibin bu şahsın adına tesadüf edip, istinsah etmesi gerekirdi. İkinci bir ihtimal de, defteri hazırlayan kâtibin ihmâlinin sözkonusu olabileceğidir. Kâtib, icmâl defterinde bulunan zeâmet kaydının üstündeki eldeğiştirmelerin sonuncusu olması gereken Ahmed Kethudâ'nın kaydını gözden kaçırmış olabilir. Bu durumda, mezkur deftere zaîm olarak, gerçekte dirliğe tasarruf etmeyen -belki de vefât eden¹⁴⁹- bir önceki zaîmin adını yazmış olmalıdır. Durumun hangi ihtimal dahilinde cereyan ettiğini anlayabilmek için ise, sözkonusu cülûs terakkî defteriyle, timar icmal defterinin mukâbele edilmesi gerekmektedir. Fakat maalesef, arşivlerde böyle bir cülûs defterine -şimdilik- tesadüf edemediğimiz için böyle bir şansa sahip değiliz. Öte yandan, Ahmed Kethudâ'nın, Rumeli beylerbeyinin İstanbul'daki kapu kethudâsı olma ihtimali de vardır. Bu görevle İstanbul'da bulunan Ahmed Kethudâ, Menteşe'deki bürokratik muâmelatı yakından takip edemeyeceğine göre, cülûs terakkî defterine kaydolmadığını, muhtemelen, hazırlanan defter İstanbul'a geldiğinde öğrenmiş olmalıdır. Bu durumda, belki yukarıda sıralanan ihtimalleri onun da düşünüp, timar icmal defterindeki zeâmet kaydının peşine düşmüş olabileceği de varsayılabilir. Fakat timar icmâl defterinde bundan sonra olabilecek herhangi bir değişiklik veya tashihâtı izleyebilme imkânına da sahip değiliz. Çünkü Menteşe sancağı timâr icmâl defterlerinin 924 (1517-18) tarihli¹⁵⁰ ile, 991 (1583) tarihli son tahririn icmâl defteri¹⁵¹ mevcut olmasına rağmen, maalesef 970 (1562-63) tarihli olan ve mezkûr Ahmed Kethudâ'nın kaydını kontrol etme imkânı verebilecek olan tahririn¹⁵² icmâlîne, arşivlerde şimdiye kadar rastlanamamıştır. Ancak, 983 (1575) tarihinde 23.751 akçalık zeâmeti olan Ahmed Kethudâ'nın, 991 (1583) tarihli timâr icmâl defterinde karşımıza 28 bin akçalık zeâmetle çıkmasından¹⁵³, meseleyi tâkip ederek, kendisini -eğer kaydı

ettiğini söylediğinden, bu tebeddülâtın, aradan geçen yaklaşık üç sene zarfında deftere işlenmediği açıkça görülmektedir.

¹⁴⁹ Böyle bir ihmâl, akla suistimal ihtimâlini de getirmektedir. Nitekim, ölen biri adına, uydurma bir berât ile yüklüce bir miktar terakkî alabilmek pekâlâ mümkün olabilecektir.

¹⁵⁰ BA, TD, nr. 66.

¹⁵¹ TK.KKA, TD, nr. 295.

¹⁵² Bu tahririn, mufassal (BA, TD, nr. 337) ve evkâf (BA, TD, nr. 338) defterleri bulunmasına rağmen, timâr icmâl defterine arşivlerdeki mevcut fonlarda rastlayamadık.

¹⁵³ "Ze'âmet, be-nâm-ı Ahmed Kethudâ, Karye-i Düğrek, tâbi'-i Muğla ve ... " (TK.KKA, TD, nr. 295, 15b).

yok ise- hem timâr icmâl defterine hem de cülûs terakkî defterine kaydettirerek, cülûs zammını almayı başardığı anlaşılıyor.

Defterin sahife miktarına gelince; cülûs terakkîsi bütün dirlik sahiplerini kapsayacağı için, defterdeki kayıt sayısı, timar icmal defterindeki kadar olmalıdır. Fakat timar icmal defterlerindeki kayıtlar, üzerlerine dirliklerin tebedülât kayıtlarının işlenmesine imkân tanınacak kadar aralıklı yazılmışlardır. Cülûs terakkîsi için hazırlanan defterde ise böyle muâmeleye ihtiyaç olmayacağından, bir sayfaya daha fazla kayıt sığdırılmış olmalıdır. Yani cülûs terakkî defterinin, timar icmal defterinin yarısı veya üçte ikisi kadar bir hacminin olduğu düşünülebilir. Bu arada, dirlik sahiplerinin isimlerinin üzerlerine terakkî aldıklarını gösteren bir işâretin konulmuş olması da muhtemeldir.

*

Yukarıda künyesi verilen *esir defteri* de elimizde bulunmadığı için, defterin muhtevâsı ve diplomatik özellikleriyle ilgili ipuçlarını da yine, kaydedildiği *Ruûs* defterindeki¹⁵⁴ ifâdelerden elde etmek zorunda kalıyoruz. Sözkonusu kayıta, esirlerin sayısı ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmadığından, defterin sahife sayısı hakkında bir tahminde bulunmak mümkün gözüküyor. Fakat, sözkonusu kayıttan defterin tutuluş tarzı hakkında bir fikir edinilebilir: Kayıta geçen "*Mora sancağından Mizistre nahiyesinden Mihal nâm esir*" ve "*Anadolu'dan Miras nâm esir*" gibi ifâdeler, esirlerin isimlerinin yanında memleketleriyle birlikte kaydedildiklerini göstermektedir. Muhtemelen meskûn oldukları -veya daha zayıf bir ihtimâl olarak esir edildikleri- mahalli gösteren bu yer isimlerinin, deftere bazen eyâlet, bazen de sancak ve nâhiye taksimâtına göre işlendiği anlaşılmaktadır. Mezkûr kayıta, esirler sadece kendi isimleriyle zikredilmelerine rağmen, merkezdeki yoklamada karışıklık çıkmasını önlemek için, aynı isimli olanların deftere baba isimleriyle beraber kaydedilmiş olabilecekleri ileri sürülebilir. Ayrıca, defterde kayıtlı üç esirin "*harâc-güzâr*"¹⁵⁵ statüsünde olduğu gerekçesiyle "*ıtlâk*" olunmasıyla, defterde isimlerinin yazılı olduğu yere ya bir şerh düşülmüş veya kayıtlarının üzeri çizilmiş olması da muhtemeldir. Menteşe beylerinin denizlerdeki faaliyetleri sebebiyle, esir alma ihtimalleri bulunduğundan, şimdiye kadar örneğine sadece bir kayıta rastlanılan bu defter türünden daha fazla düzenlemiş olabilecekleri düşünülebilir.

¹⁵⁴ BA, KK, *ruûs* nr. 216/A, s. 23, 3 N. 964.

¹⁵⁵ Bu tâbir için bkz. F. Emecen, "Harâc güzâr", *DİA*, XVI, 90-92.

Fakat elimizde bu defterlerden bir numûne bulunmadığı için, diplomatik özellikleri ve şekli yapısı hakkında daha fazla malumât verebilme imkânı bulunmamaktadır.

"*Ekâbir hizmet defterleri*"nin kaynağı da, deftere kaydedilecek dirlik sahiplerinin ellerindeki berâtlar olması gerekir. Ümerânın maiyyetinde bulunan bir görevlinin timar kaydının, dirliğinin bulunduğu sancağın timâr icmâl defterinden temin edilip, ekâbir defterlerine işlenmesi oldukça müşkil ve zaman alan bir prosedür olmalıdır. Bu sebeple, deftere işlenecek bilgiler, dirlik sahibinin berâtında da bulunduğundan, sözkonusu yöneticilerin bu defterleri düzenlerken berâtları kullanmaları bu açıdan pratik gözükmetedir. Bu tip defterlerin hacminin de bir iki sayfayı geçmeyeceği âşikârdır. Şekil olarak ise, timar icmâl defterlerini temel alan defterlere benzediği tahmin olunabilir.

Menteşe beylerinin tertip ettikleri defterlerden diplomatik tanıtımını yapmaya çalışacağımız son defter çeşidi ise, gemilerdeki kürekçilerin kaydedildiği ve sayfa hacminin diğerlerine nisbeten biraz daha kabarık olması muhtemel olan "*esâmî*" defteridir. Mentese beylerinin, bu çeşit defterleri ne kadar sıklıkla düzenledikleri hakkında bilgimiz yoktur. Fakat, defterin düzenleniş sebebi, mücrim kürekçilerin nafakalarının temini olduğundan, en azından bu ihtiyaçların tesbit ve talebi maksadıyla belirli periyotlarda hazırlandıkları düşünülebilir.

Defterin sayfa adedinin yaklaşık olarak tahmin edilebilmesi ise, mezkûr kürekçilerin hangi çeşit gemide bulduklarının bilinmesine bağlıdır. Zirâ, geminin büyük veya küçük olması, kürekçi miktarının değişmesine yol açacağından; bunun da, kürekçilerin kaydedildiği defterin sahife sayısının az veya çok olmasını etkileyeceği ortadadır. Bu bakımdan, defterin haber verildiği kayıta¹⁵⁶, sözkonusu kürekçilerin görevli buldukları gemi çeşidinin "*kadırga*" olarak zikredilmesi¹⁵⁷, defterin sahife sayısı ile ilgili sıhhatli bir tahmin yapılabilmesi açısından önemli bir ipucudur. Osmanlı donanmasında "*kürekli gemiler*" cinsinden olup, "*büyük donanma gemileri*" tasnifinde yer alan

¹⁵⁶ BA, MAD, nr. 2775, s. 939, 22 B. 973.

¹⁵⁷ "... *cezâir muhâfazası için ta'yîn olunan iki kut'a kadırgalarda kürek çeken mücrimler ...*" (Aynı defter, aynı hüküm).

kadırgalarda¹⁵⁸, 25 oturak ve 49 kürek bulunuyor¹⁵⁹, her küreği de dört veya beş kişi çekiyordu¹⁶⁰. Menteşe beyinin defterini hazırladığı mücrim kürekçiler ise, muhtemelen, ya Rodos beyinin gemilerinde ya da kendi gemisinde bulunuyorlardı. Yani, sonuçta, bahsedilen "iki kıt'a kadırgalar"ın deryâ beylerine ait olması gerekiyordu. Derya beylerinin kadırgalarında ise, her küreği 5 kişinin çektiği belgelerde tesbit edildiğinden¹⁶¹, bu hesaba göre, eğer oturakların bazısı boş değil ise -ki geminin hareket kabiliyeti açısından buna fırsat verilmeyeceği mâlumdur- iki kadırgada 490 adet kürekçi bulunması icâb eder. O halde, sözkonusu "esâmî" defteri, bu 490 kişinin künyelerini hâvi olmalıdır. Defterin, kayıtlar arasına bir takım muâmele şerhleri konulmasına imkân tanınacak şekilde düzenlendiği düşünülürse, bir sayfaya ortalama 25-30 -belki de daha az- isim sığdırılabileceği mümkün gözükmektedir. Bu takdirde, defterin yaklaşık olarak 20-25 sahifelik bir hacminin olabileceği hesaplanabilir.

Deftere kaydedilen şahıslar, kimliklerinin karışmaması için, muhtemelen, baba adları ve hattâ memleketleriyle birlikte kaydediliyor olmalıydılar. Ayrıca, deftere, kürekçilerin hâlihazırdaki durumlarını gösterir bazı küçük bilgilerin de ilâve edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, defterde 29 kişi için konulan "girîhte işâreti"¹⁶², devlet merkezinin dikkatini çekmiş gözükmektedir. Bundan başka, mevcutları tesbit veya hasta, yaşlı vs. gibi özel durumları bulunanları belirtmek amacıyla da bazı şerhler veya rumuzlar kullanılmış olması muhtemeldir.

¹⁵⁸ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara 1992. s. 83-85.

¹⁵⁹ *Aynu eser*, s. 85.

¹⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*, İstanbul 1141, vr. 69a-b'den naklen, Bostan, *Aynu eser*, 86.

¹⁶¹ Bu husustaki zengin arşiv kaynağı için bkz. Bostan, *Aynu eser*, s. 86. nt. 36 ve s. 228. Ayrıca XVI. asrın ikinci yarısında, kadırgalardaki kürekçi sayısının değişebildiği özel durumları bildiren belgeler için de bkz. *Aynu eser*, aynı yer.

¹⁶² Sözkonusu defterin kendisini göremediğimiz için, bu şerhlerin, kayıtların neresine işlendiğini kesin olarak söylemek zordur. Fakat; yoklama, timâr icmâl defterleri ve genel olarak Osmanlı defter bürokrasisinde bu tip açıklamaların, daha çok ilgili kaydın üstüne konduğu görülmektedir. Bu şerhlerle ilgili olarak Menteşe yoklama defterlerindeki kayıtlar için bkz. BA, KK, nr. 307, s. 132-134 ve BA, MAD, 6160, s. 185-188. Menteşe timâr icmâl defterlerindeki şerhler için bkz. BA, TD, nr. 66; Menteşe mufassal defterleri için bkz. BA, TD, nr. 39, 47, 61, 337. Benzer şekilde, kayıtların üst tarafına düşülen açıklamalarla ilgili farklı bir defter türü için bkz. Rebî'ül-evvel 987 (Mayıs 1579) tarihli "Bostanhâ-i Hâssa"da görevli acemi oğlanlarının defteri: BA, MAD, nr. 22835.

Defterin diplomatikasıyla ilgili izâh edilmesi gereken bir husus da, defterin tesis edilmesine esas olan "*mukâbele*"nin¹⁶³, yani yoklamanın hangi verilere göre yapıldığıdır. Diğer bir deyişle, "*esâmi*" defterinin kaynağı nedir? Defteri düzenleyen kâtib, gemilere girip sadece mevcut bulunanları kaydetmiş olsa idi, "*girîhte*" işaretlerinin bulunmaması gerekecekti. Öte yandan, "*mukâbele*" ibâresi bir karşılaştırmayı ifâde ettiğinden, kürekçilerin kayıtlı olduğu başka bir kaynağı daha akla getirmektedir. Nitekim bazı *Mühimme* kayıtları, bu konudaki prosedürü çözmeye yetecek bilgileri muhtevîdir: Bunlardan Aydın beyine ve Saruhan'daki Lala'ya gönderilen hükümlerde, Sığla sancağı beyi Hızır Bey'in gemilerinde noksan olan kürekçilerin, Aydın ve Saruhan sancağında "*salb u siyâsete müstahak olan mücrimler*"den tamamlanması, ayrıca bu mücrimlerin suçlarının ne olduğu ve suçlarının "*ne vechile sâbit*" olduğunun "*defter*" edilüp, "*sûret-i sicilleri ile defterin*" İstanbul'a ve Sığla beyine gönderilmesi istenmekteydi¹⁶⁴. Buradan açıkça anlaşılıyor ki, mücrim esâmi defterlerinden, bir tane mücrimleri teslim alan görevlide ve bir tane de devlet merkezinde olmak üzere en az iki nüsha düzenlenmekteydi¹⁶⁵. Ayrıca diğer bir hükümden, bu defterleri bazen de mücrimleri teslim alan beylerin düzenlediği anlaşılmaktadır¹⁶⁶. İşte, bir nevi "*mücrim teslim-tesellüm defterleri*" diyebileceğimiz bu tip defterlerden Menteşe beylerinin nezdinde de bulunduğu bilinmesi¹⁶⁷,

¹⁶³ Merkezden gönderilen hükümden anlaşıldığına göre Menteşe beyi, sözkonusu "*girîhte*" şerhlerini, "*hîn-i mukâbeled*" koymuştu (BA, MD, nr. 2775, s. 939).

¹⁶⁴ BA, MD, nr. 5, 227/579 (Aydın beyine) ve 579-a (Lala'ya), 7 Ca. 973. Kezâ, İstanbul'da "*Hızâne-i Âmire*"deki "*mücrimler defteri*" için bkz. BA, MD, nr. 25, 25/252, 11 N. 981.

¹⁶⁵ Aynı şekilde, Sayda ve Beyrut beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın üç kadırgası için, Şam ve Halep beylerbeyilerinin gönderecekleri mücrimlerin defterinin bir nüshasını Mehmed Paşa'ya, bir sûretinin ise İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi (BA, MD, nr. 30, 359/849, 21 R. 985).

¹⁶⁶ Meselâ, Menteşe sancakbeyinin Rodos'a küreğe gönderdiği mücrimlerin defterinin, Rodos beyi tarafından hazırlanıp İstanbul'a yollanması hususunda bkz. BA, MD, nr. 35, 323/822, 26 Ş. 986.

¹⁶⁷ "*Sığla beyine hüküm ki, Menteşe beyi Hüsam dâme izzihuya muhâfaza emr olunup gemisinde kullanmak için âdem lâzımdır deyü senin geminde olan mücrimleri defteriyle müşârünileyhe teslim eylemen emredip buyurdum ki, vardukda kadırganda mîrî esîrlerden ve mücrim taifesinden ne mîkdâr var ise defteriyle müşârünileyhe verip âdemine teslim eylesin" (BA, MD, nr. 53, 219/627). Bu kayda göre, eğer Hüsam Bey, diplomatik tahlilini yapmaya çalıştığımız türden bir "*mücrim nafaka defteri*" düzenlemek isteyecek olsa idi, yapacağı işlem;*

Menteşe beyinin iki kadırgadaki *mücrim kürekçilerin nafaka defterini* hazırlarken "*mukâbele*" işlemini yaptığı kaynağın ne olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, bu mukâbele işleminin, mücrim defterinin İstanbul'da olan nüshasının getirilmesiyle yapılmış olacağı da düşünülebilir. Ancak bu uygulama, bürokratik prosedür açısından çok zayıf bir ihtimâl gibi gözükmektedir.

Bu çalışmada, güney-batı Anadolu'da denizle bütünleşmiş bir konumda bulunan bir idarî birim esas alınarak, Osmanlı taşrasında sancakbeyi merkezli bürokratik muâmelât ve bunun ürünü olan belge ve -daha çok- defterler hakkında bilgi verilmeye çalışıldı. Şüphesiz, bu incelemedeki sonuçların bütün imparatorluk taşrasında bürokratik uygulamaların malzemelerini ihtivâ ettiği söylenemez. Zaten, araştırma esnasında, üzerinde yeterli çalışmalar bulunmayan taşra bürokrasisinin, gâyet yoğun bir şekilde işlediği ve malzemelerinin ise bol çeşidi ihtivâ ettiği görülmüştür. Hakikaten, sözkonusu bürokratik ürünlerin yukarıda aktarılanlarla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Bazı defter çeşitlerinin, Mentеше sancağı ümerâsının haricindeki diğer mahallî yetkililer tarafından da düzenledikleri tesbit edilebiliyor. Nitekim, bunlar arasında; Saruhan, Aydın ve Mentеше sancağı kadılarının düzenledikleri ve *zahîre (müfredât) defterleri* olarak da isimlendirilebilecek defterler¹⁶⁸ ile; Teke sancağı sahilinde karaya vuran bir "*kâfir barçası*" ile ilgili bilgileri hâvi olan ve devlet merkezince Teke beyi tarafından hazırlanması istenilen bir defter¹⁶⁹ zikredilebilir. Son örnekteki

gemisinde mevcut olan mücrimleri, kendisine bu mücrimlerle beraber gönderilen "*mücrim teslim-tesellüm defteri*"yle "*mukâbele*" ederek, eğer varsa "*girihte*" olanları işaret etmekten ibâret olacaktı.

¹⁶⁸ Bu defterlerin, 983 (1575) senesi yazında Rumeli'de başgösteren umumî bir kıtlık (bunun için bkz. BA, MD, nr. 27, müteaddid hükümler) neticesinde, iâşe sıkıntısı içinde bulunan İstanbul'un ihtiyacı olan zahîrenin temini maksadıyla hazırlandığı anlaşılıyor (ilgili sancakların kadılarına ve beylerine gönderilen hükümler için bkz. BA, Aynı defter, 39/103, 107/257; 110/261; 126/297). Defterlerin muhtevâsını ise, satın alınan ve veya alınacak zahîrenin miktarı, bunların ne kadarının İstanbul'a gönderildiği, zahire bedellerinin hangi mukataa eminlerinden alındığı gibi hususları izah eden liste ve bilgilerin oluşturduğu anlaşılıyor.

¹⁶⁹ Hazırlanacak defterin içinde, ne gibi bilgi veya listelerin bulunabileceğini göstermesi açısından ilgili kaydı aynen veriyoruz: "*Teke beyine hüküm ki, Hâliyâ livâ-i mezkûrda Demre nâm mevzi'de bir kâfir barçası karaya urduğu ve yüz otuz mikdârı kâfiri çıkduğı istimâ' olunmağın buyurdum ki, Dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından Selîm vardukda te'hîr ümeyyüp toprak kadısıyla üzerine varup ol makûle gemi midür ve kimindür, İspanya midir, gayrı kâfir midir, ol semte niye gelmişdir ve içinde yükü nedir, karaya urdukda ne*

defter ile, Mentеше beylerinin düzenledikleri "*cenkci (deryâ muhâfiz)*", "*esîr*" ve "*mücrim (kürekçiler) esâmî*" defterlerinin, yönetim birimlerinin bölgesel coğrafî özelliklerine bağlı olarak ortaya çıktıkları anlaşılıyor. Yani bu defterlerin hazırlanmalarına esas olan unsur, bu sancakların deniz kenarında olmalarıyla alakalıdır. Bu tip defterlerin, iç bölge idarecileri tarafından tertiplendiği söylenemez. Bu şekilde, daha farklı -coğrafî, siyasî veya iktisadî- özelliklere sahip diğer bölgeler üzerinde bu türden yapılacak araştırmaların, bugün için bilinmeyen birçok defter çeşidinin tesbit edilmesini sağlayacağı ortadadır. Ancak, böyle bir çalışma da, yine "*mahallî*" olma eksikliğinden kurtulamayacaktır. Bu yüzden, bu konuda, belki de bütün imparatorluk topraklarını şâmil olacak şekilde, daha kapsamlı ve metodlu bir diplomatik çalışmasının ele alınması daha faydalı olacaktır. Bu çerçevede yapılacak bir çalışmanın sonuçlarının ise, Osmanlı taşrasının pek az bilinen bu *defter bürokrasisinin* lâıyıkıyla ortaya konulmasında sağlayacağı katkı yanında, genel olarak Osmanlı bürokrasisi ve diplomatiğinin az bilinen bu yönünün de yeterince aydınlatılmasına yol açacağına şüphe yoktur.

Böyle bir araştırma sonucunda taşra görevlileri tarafından hazırlandıkları tesbit edilebilecek ilginç defterlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

* Bodrum kalesinin -muhtemelen dizdârı- Behram tarafından tanzim edilen "*esliha mevçûdu defteri*" (T SMA, D. 10582, 919/1513)

* Diyarbekir vilâyeti tahrir emini Akşehir Beyi Musa Bey ve tahrir kâtibi Arif Çelebi'nin, tahrir ameliyesi esnasında karşılaştıkları meselelerle ilgili, devlet merkezinin görüşünü almak maksadıyla kaleme aldıkları "*kazâyâ defteri*" (BA, MD, nr. 5, 2/5, 6; 3/7, 8, 9; 4/10, 11, 12, 13 vd. hükümler; 8 M. 973).

* "*Anadolu'nun sağ kolunda deryaya emrolunan sancaklardaki*" kadıların, sefere gitmeyen sipâhilerin "*isimleri ve baş karyeleri*"ni kaydetmek sûretiyle düzenleyecekleri defter (BA, MD, nr. 24, 298/809). Kezâ, aynı mâhiyette Anadolu beylerbeyinin (BA, *Aynı defter*, 296/805) ve beylerbeyi kaymakamının (BA, A.DVN.MHM, nr. 933, s. 29, 25 C. 996) düzenleyeceği defterler.

mikdâr kâfir çıkmıştır ve helâk olmuş var mıdır, ne mikdâr olmuşdur veyâhûd ne mikdâr kâfir ve esbâb kabz olunmuşdur ve yağma olmuş kâfir ve esbâb var mıdır kimler itmişdir ve bi'l-cümle bir husûsda muhammel nesne koymayup tamam ahvâlin tafsîl üzere yazup defter idüp irsâl eylesesiz. Eğer harbî kâfir ise sâ'irlerin muhkem habs idüp ve bir yararın habs ile müşârün-ileyhle Südde-i sa'âdetime gönderesin. Ammâ bu bâbda tamâm mukayyed olup kimin ? esbâbından ve bulunan akçadan ve kâfirden zâyi' olmakdan hazer idesin". (BA, MD, nr. 5, 227/580, 7 Ca. 973).

* Nâzır-ı mukâtaat Tire ve Ayasuluk kadısı Mevlâna Muhyiddin'in, "vilâyet defterinden isimleriyle ihrâc edüp, yazdırup, imzalayup" İstanbul'a göndereceği defter (BA, KK, *Ahkâm*, nr. 63, s. 679, 29 C. 960).

* Karaman eyâletindeki mütেকâid sipâhi ve sipâhi-zâdeler defteri (BA, MD, nr. 24, 24/70, 21 Za. 981).

* Menteşe sancakbeyi seferde bulunması sebebiyle, sancağın muhâfazasında olan Hasan Çavuş'un tertiplelediği "yoldaşlık" defteri (BA, TRD, nr. 155, s. 441, 5 Ş. 1001).

* Anapoli kalesi yeni dizdârı Hasan'ın, kendisine teslim olunan barut, silah ve sâir mühimmât ile hazînenin listesini gösterir defter (BA, MD, nr. 24, 15/39, 16 Za. 981).

* Balat kadısı ve mukataa nâzırının düzenledikleri, hassa at gemilerine ve donanma-i hümayûn gemilerine lâzım olan "alatçı bedeli" defteri (BA, KK, *Ahkâm* nr. 67, s. 709, 23 B. 980).

* Donanmaya gönüllü yazılmak isteyenlerin, Bergos kadısı tarafından hazırlanıp İstanbul'a gönderilecek defteri (BA, MD, nr. 24, 20/58, 16 Za. 981).

* Aydın, Menteşe, Saruhan, Lazkiye kadıları tarafından hazırlanacak, güherçile madenlerine tayin olunan müsellemlerin sayı ve isimlerini hâvi defter ile, madenlerde işlenen güherçilenin miktarını gösterir "müfredât" defteri (BA, KK, *Ahkâm*, nr. 63, s. 575, 10 Ca. 960).

* Mîrî ahırlardaki, arpa, saman, ot ve hayvanları Edirne ve Filibe kadıları tarafından düzenlenecek defteri (BA, MD, nr. 24, 38/112, 29 Za. 981).

* Mehmed Çavuş'un hazırlayacağı ve Karaman harâcını toplayan Cafer'in elinde olan mîrî damgalı at, katır ve beygirlerin "rengi ve evsâfını" bildirir defter (BA, MD, nr. 24, 113/308, 20 Z. 981).

* Akkirman kadısı, dizdârı, reisi, odabaşı vs. hakkındaki şikâyetlerle ilgili, bir nevi soruşturma tutanakları mahiyetinde defter

* Aynı şekilde, 904 (1498-99) senesine ait, Kefalonya hasları mültezimi ve ortağının muhasebelerinin istintâknâme sûretinde tutulmuş 3 sayfalık ilginç kayıtları (h. 904)

* Aynı tarihlere ait, Berkofça madeni teftiş defteri (8 sayfa)

* Rumeli'de, acemî oğlan devşirilmesine ait ve devşirmelerin isminin, yaşının, bölgesinin, eşkâlinin yer aldığı 12 sayfalık bir defter

* Edremid Kadısı Mevlânâ Sinan'ın, XV. yüzyıl sonlarında -Edremid ve Midilli'nin mevcûd şer'îye sicillerinden daha eski olan-"Midilli'de yazdığı kazâyâ defteri" (15 sayfa)

* Yine aynı tarihlere ait, Gümölcine'den Selânik'e kadar olan iskelelerde "hârice tereke verenlerin" teftişi esnasında, ele geçirilen gemiler, reisler, metaların miktar ve isimlerini hâvi olup, ayrıca Osmanlı defter bürokrasisi açısından çok önemli olarak, bu tarihten önceki eski ahkâm kayıtlarına atıflar yapan ("... Hızâne-i Âmir'e'mde olan ahkâm sûretine nazar itmekle...") 7 sayfalık bir defter.

* XV. yüzyıl sonlarında İstanbul'da vakıflara ait evlerin ("*büyût-ı Kostantiniyye ki, mevkûf-est*") sayısını veren 16 sayfalık bir defter.

* İstanbul'un iskânı meselesine önemli bir katkıda bulunacak mâhiyette, Yavuz Sultan Selim'in İran seferi sırasında Tebriz'den İstanbul'a sürgün edilen ve "*Menteşe sancağı ümerâsına teslim edilen*" ulemâ, esnâf ve tüccârın isimleri, aileleri, unvânları, yolculukları esnasındaki ölüm vs. hakkındaki bilgileri ihtivâ eden 16 sayfalık bir defter.